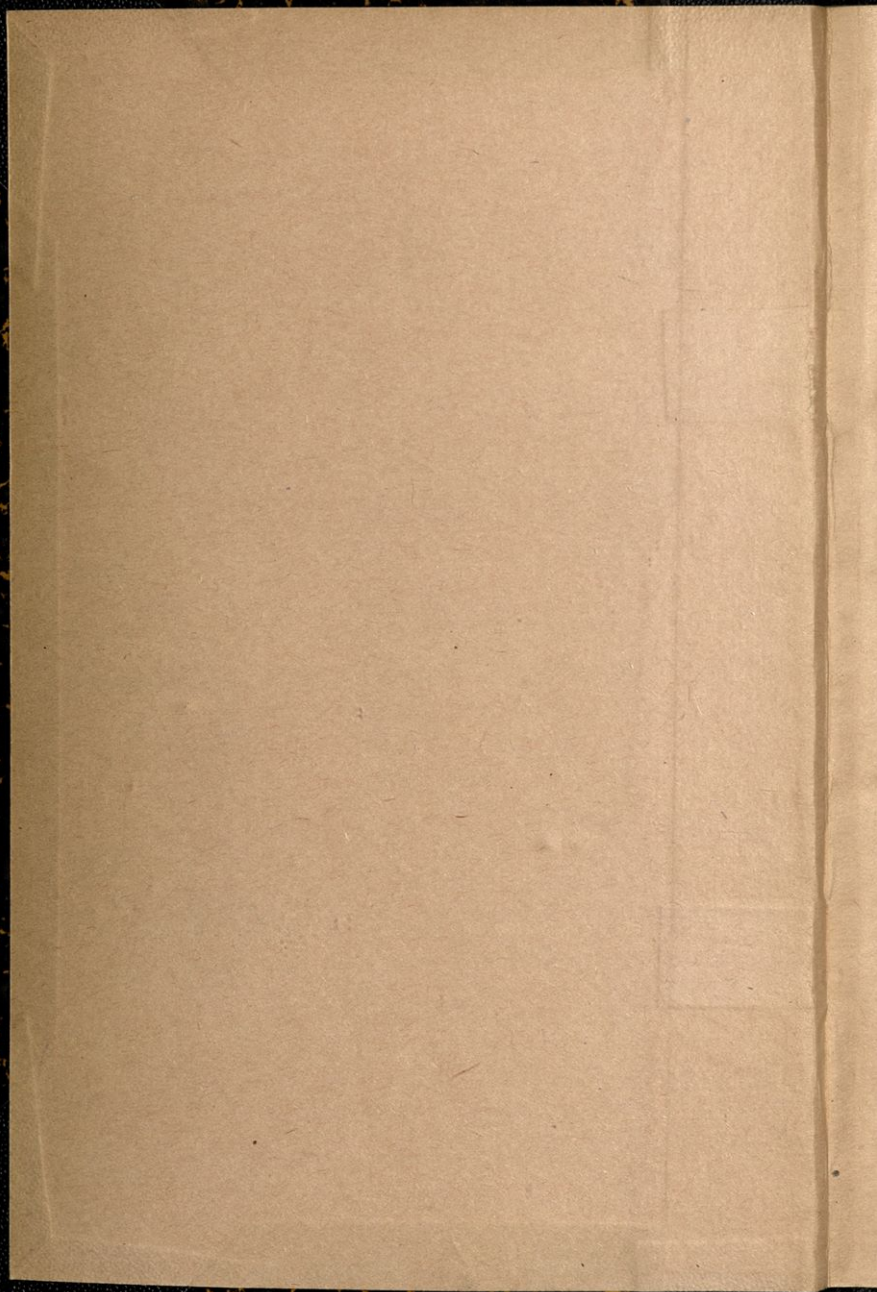

JESUITO III

I

32.189

89

OBČNA ZGODOVINA.

Spisal in založil
Janez Jesenko.

Tretji del:
Novi vek.
(Drugi skrajšani in popravljani natis.)

V Ljubljani.

Natisnila „Narodna Tiskarna“.

1886.

32.189 II 69

030054324

Obseg in razdelitev zgodovine novega veka.

Zgodovina novega veka obsega vse zgodbe od najdbe novega sveta (Amerika, 1492) do sedanjega časa.

Deli se navadno na tri dobe:

Prva doba sega od najdbe Amerike do westfalskega miru (1492—1648).

Druga doba sega od westfalskega miru do francoskega prevrata (1648—1789).

Tretja doba sega od francoskega prevrata do sedanjega časa.

Prva doba.

Od najdbe Amerike do westfalskega miru (1492—1648).

Ktere dežele so Španci v Ameriki našli in osvojili?

1. **Krištof Kolumb** in najdba Amerike (1492). Krištof Kolumb, sin bogatega suknarja, porodil se je leta 1456. v Genovi. Že od mladih let se je mnogo učil in po raznih morjih vozil, tako da se je dorasten mož vrstil mej najbolj izkušene in najbolj izvedene pomorščake tedanjega časa. Rano se je utrdila v njem misel in prepričanje, da je zemlja okrogla in da je mogoče prek Atlantskega morja proti zahodu jadraje dospeti v bogate dežele vzhodne Azije, zlasti Indije, kamor so Portugalci pomorske poti krog Afrike iskali. Zaman je iskal bistroumni mož potrebne pomoči pri portugalskem kralji Ivanu II. in pri angleškem vladarji Henriku VII., ker so zbrani veščaki izrekli, da je Kolumbov načrt le prazna zmišljenica brez vse dejanske podloge. Na to je šel na Špansko ter je skušal kastilsko kraljico Izabelo pridobiti za se. Veselja, da so Španci Mavrom zadnje njih mestō Granado siloma vzeli, privolila mu je sledkar kraljica vse ter ž njim sklenila posebno pogodbo (1492).

S 3 malimi ladijami je Kolumb 3. dne avgusta 1492 zapustil pristanišče Palos (v Andaluziji) ter jadral proti Kanarskim otokom; od tod se je obrnil premo proti zahodu. Po dolgi vožnji prek Atlantskega morja (Strah mornarjev v Mahovitem morji; pripovedka o njih uporu) zagledali so 12. dne oktobra lepi otok Mayaguanó, kateremu so ondotni prebivalci Guanahani rekali. Kolumb ga je rešitelju na čast imenoval San Salvador, t. j. sv. odrešenik (Bahamsko otočje). Od tod proti jugu jadraje našel je Kubo in Haiti (temu je dal ime S. Domingo ali Hispaniola). Ker sta oba velika otoka bila prebogata raznih zakladov in pridelkov, mislil je tem bolj, da je našel vzhodno obrežje azijsko in sicer Japonsko otočje (Zipangu). Vrnivši se v Evropo je po prestanih najhujših nevarnostih na razburkanem morji prišel na Špansko, kjer so ga slovesno sprejeli.

Na drugem potovanji (1493) je našel več Malih Antiljev in pa Jamajko in Portoriceo, na tretjem (1498) pa otok Trinidad in severno primorje Južne Amerike ob delti orinoški. Na tretjej poti je slavni mož tudi skusil, da je le nehvaležnost plačilo tega sveta. Nasprotniki so ga pri kraljici Izabeli obrekovali in začrnili. In kraljičin pooblaščenec Bobadilla, oseben njegov sovražnik, ga je dal prijeti in v verigah odpeljati na Špansko. Tu so kmalu spoznali njegovo nedolžnost ter ga osvobodili sramotne ječe.

Oproščen je četvrtokrat potoval (1502) v Ameriko ter našel srednjeameriško celino (Honduras). Vse te najdbe ga pa niso preverile in mislil je do smrti, da je z novim svetom le vzhodno Azijo našel. Vrnivši se v Evropo potegoval se je za očitno mu priznane pravice, toda zaman. Žalosti zaradi tolike nehvaležnosti umrl je v Valladolidu (1506).

Celó imena ni dobil novi svet („Novi otoki“) po svojem najditelji, ampak imenuje se Amerika po Florentinci Amerigo Vespucciju, ki je poslej dvakrat potoval v Brazilijo ter deželo popisal (Terra America).

2. **Balboa** in panamsko medmorje (1513). Hlepenje po zlatu in dragocenih kamenih je gnalo premnogo predrznih Špancev v Ameriko. Nunnez Balboa se je s takimi bil naselil ob Karibskem morji v pokrajini Darijski. Leta 1513. se je z mnogimi tovariši napravil na pot prek srednjeameriških Kordiljer. Po silnih težavah jih je prekoračil in došel do morja, katero je Južno morje imenoval. Jedno leto poprej je bila najdena Florida.

3. **Kortez** najde in osvoji Mejiko (1519—1521). Leta 1519. je šel predrzni Ferdinand Kortez s 700 možmi iz Kube proti zahodu ter je našel mogočno mejikansko cesarstvo, kateremu

je takrat car Montezuma vladal. Stopivši na suho sežgal je vse ladije in potem neprestano drl nad glavno mesto in stolišče Mejiko. Polastil se je cesarja ter z njim kot vjetnikom ravnal. Temu so se uprli Mejikanci, nesrečnega Montezumo ubili, pregnali Korteza in neustrašljivega Gvatimozina za cesarja oklicali. Ko je tudi tega Korteza po hudem boji premagal in vjel, vzela je znova glavno mesto; pokrajine velikanske države so se kmalu udale brez posebnega odpora (1521).

Mejikanci so imeli dobro urejeno državo, v kateri je bilo več velikih mest (glavno mesto v jezeru je štelo nad 60.000 hiš). Živili so se s poljedelstvom in obrtstvom (zlatarstvo, dragotinarstvo in bombažarstvo); vere so bili malikovalske in ostudnim malikom so črez 20.000 ljudij na leto darovali. Pisali so s posebnimi hieroglifi in dovolj natanko določili solčno leto (365 dni in 6 ur).

Kortez je bil sprva podkralj obširni deželi, Nova Hispanija imenovani. Poslej je našel in prisvojil Špancem še Kalifornijo (1536). Tudi njega so zoperniki hudo obrekovali; da bi se opravičil, vrnil se je na Španko. Res se mu ni zgodilo nič hudega, a kralj ga je vender močno zanemarjal. Umrl je pri Sevilli (1547) žalosti zaradi nehvaležnosti svojega vladarja.

4. **Prvo potovanje krog zemlje (1519—1522).** Ferdinand Magalhaes (izg. Magaljaens) je prvi potoval krog zemlje ter s tem neovržno dokazal, da je Amerika samostalna zemljina. Rodom Portugalec stopil je v špansko službo ter se ponudil kralju najti pomorsko pot v Vzhodno Indijo in sicer krog Amerike. S 5 ladjami je odplul proti Južni Ameriki, našel Patagonijo in prebrodil morsko ožino, ki se doslej po njem Magalhaesov preliv imenuje. Potem je jadral prek Velikega oceana ter ga po mirnem površji Tiho morje imenoval. Potoma je našel avstralske otoke, katerim so mornarji po tatinskih otočanih ime „Ladroni“ dali. Poslej je pristal na Filipinskih otokih, a v boji z otočani bil je ubit (1521). Nekij Elcano je pripeljal jedino ostalo ladjo na Španko (1522). Oblost zemlje. Na Kapverdskih otokih so pomorniki zapazili, da so hodé krog zemlje jeden dan izgubili).

5. **Najdba Peruvanskega in Čilskega (1532).** Pogumna Španca Franc Pizarro in Jakob Almagro sta našla bogato peruvansko obrežje ter se pripravila siloma polastiti se dobro obdelane dežele. Neizmerne težave so čakale španskih vojakov v mnogoljudni Peruvanski; iz teh so se le rešili po razporih mej kraljičema Huaskarom in Atahualpo, ki sta se takrat po smrti svojega očeta za prestol bojevala. Ko so se Španci polastili obširne dežele, sezidali

so si glavno mesto Limo; v tem času pa je Almagro našel in prisvojil še Čilsko (1536).

Prvotni Peruvanci so bili najbolj razviti narod v Južni Ameriki. Pečali so se s poljedelstvom in obrtnostvom. Zemljo, uže samo na sebi zelo rodovitno, namakali so po velikih vodotokih. Razen drugih potov ste kupčijo v deželi pospeševali dve velikanski cesti. Mej njih mesti se je najbolj odlikovalo Kuzko, stolišče njih vladarjev, ki je imelo večinoma trdno zidane hiše z dvema nadstropjema. Vere so bile malikovalske. Glavni njih bog je bilo solnce, kateremu pa nikdar niso ljudij darovali. Največe njih svetišče je bilo v Kuzki, polno podob in posod iz zlata in srebra. Njih vladarji, Inka zvani, so izhajali iz Manko Kapaka, potomca boga solnca.

Portugalske najdbe in osvojitbe.

1. **Najdba pomorske poti v Indijo (1498).** Kolumbove najdbe v Ameriki so Portugalce močno izpodbadale. Za kralja Emanuela Velikega je jadral Vasco da Gama iz Lizbona (1497) ter srečno prišel krog Rta dobre nade v Indijsko morje. Poleg vzhodne Afrike je brodil skozi Mozambiški preliv v Melindo, od todi pa z arabskimi mornarji in kupci prek odprtega oceana v Prednjo Indijo, v pristanišče Kalikut na malabarskem obrežji (1498). Sprva dobro sprejet moral se je poslej bojevati z indijskimi knezi. Te so nadražili arabski kupci zoper Portugalce, kajti Arabci so kmalu izprevideli, da bodo Evropejci potujé krog Afrike vzeli jim vso kupčijo mej Evropo in južno in vzhodno Azijo. A zaman je bilo vse njih prizadevanje. Vasco da Gama in njegovi nasledniki so siloma izpodrinili svoje nasprotnike, pokončali arabsko ladijevje ter se polastili velike kupčije z indijskim blagom. Mej temi Portugalci sta se najbolj odlikovala Franc Almeida (1504—1509) in Alfonz Albuquerque (1509—1515), ki sta Portugalcem pridobila vse bregove in otoke od Ormuskega preliva do Malake. Poslej so pridobili še dišav bogate Moluke (1513) ter so našli razne Sundske otoke. Naposled so prišli tudi na Japonsko. Povsodi so sezidali več trdnjav, med katerimi je Goa v Prednji Indiji najbolj cvetla. — Te najdbe in junaške boje v Indiji je najbolj proslavljajal najimenitniši portugalski pesnik Camoës († 1569) v junaški pesni „Luziade“ imenovani.

2. **Kabral najde Brazilijo (1500).** Pedralvarez Kabral je bil l. 1500. z mnogimi ladijami odjadral, da bi od Vasca da Gama najdene dežele v Prednji Indiji Portugalcem prisvojil in jih razširil. Potom prek Atlantskega morja zašel je preveč proti zahodu in priplul v jugozahodni ravniški tok morski, ki ga je oddaljil od Afrike

ter zanesel na vzhodno obrežje Južne Amerike. Najdeno deželo je po rudečem lesu imenoval Brasiljo ter jo za portugalskega kralja v vlast vzela.

Hollandske, angleške in francoske najdbe in naselbine.

1. **Hollandske** najdbe in naselbine. Hollandci so se bili odpovedali oblasti španskega kralja Filipa II., ki se je bil l. 1580. Portugalske in raznih portugalskih naselin v Aziji in Ameriki postal. Pogumni njih mornarji in spretni trgovci (Indijska kupčijska družba, 1602) so šli v Vzhodno Indijo ter so osvojili Sundske otoke, mej katerimi se je Java s cvetočo naselino Bata-vijo najbolj odlikovala. Od todi so našli in si osvojili Avstralijo pa razne otoke (Vandiemensland ali Tasmanija in Novi Zeland). Kmalu so Portugalcem siloma vzeli Moluke, Malako, Ceylon in naposled razne naselbine na obrežji malabarskem in koromandel-skem. Izpodrinili so jih tudi z Japonskega, od Kitajcev pa so dobili otok Formozo.

2. **Angleške** najdbe in naselbine. Angleži (Davis in Forbisher) so na severni strani Severne Amerike iskali krajšo pomorsko pot v vzhodno Azijo. Vsled tega so svetu odkrili ondotne pokrajine in ondotna morja. Cabot je našel Hudsonov preliv (1517), John Davis Davisov preliv, Henrik Hudson Hudsonov zaliv (1610), Viljem Baffin pa Baffinov preliv. Bolj na jugu pa je Valter Raleigh ustanovil prvo angleško naselino Virginijo (1585).

3. **Francozje** so se naseljevali na raznih straneh; najimenoitniši njih naselbine so bile v Severni Ameriki (Kanada in Akadija, t. j. Novi Brunšvik in Nova Škocija).

Nasledki zemljepisnih najdeb.

Lakomni Španci (nekoliko tudi Portugalci) so silno zatirali prvotne Amerikance: robovati so jim morali na obširnih zemljiščih in v rudnikih. Vsled tega so ponekodi n. pr. po Antiljskih otokih popolnoma poginili. Da bi slabotne Indijane ohranil in pomanjšal njih trpljenje, nasvetoval je blagi škof Jarnej Las Casas († 1566) iz Afrike v Ameriko pripeljati zamorcev, ki so dosta krepkejšega života ter bodo lahko najtežavniša dela opravljali. Tako se je začela (1517) ostudna kupčija s sužniki v Ameriko na največo nesrečo zamorskemu plemenu.

Velika kupčija je vsled novih najdeb zapustila stara pota in središča ob Sredozemskem, Baltskem in Nemškem morji ter se je preselila v oceanska mesta na Španskem in Portugalskem. Lizbona je bila dolgo najimenoitniše tržišče v Evropi.

Poslej so se Hollandci in Angleži polastili svetske kupčije, ki je raznim njih tržiščem (Amsterdam, London) neizmernega dobička dajala.

Drage kovine (zlato in srebro) so se silno namnožile, ker so jih po raznih najdenih deželah, zlasti pa na Peruvanskem in Meji-kanskem preobilo dobivali. Vsled tega se je znižala vrednost zlata in srebra in v istem razmerji je poskočila cena raznovrstnim pridelkom in izdelkom.

Iz novega sveta so Evropejci dobili nekaj preimenitnih rastlin (tobak, krompir, turšica, zeló imenitne so tudi izvorno ameriške rastline: vanilja, piment, kineško drevo (kinin), čokoladovec i. t. d.) Amerika pa je iz starega sveta dobila naša žita (pšenica, reč, oves, ječmen, ajdo in riž in pa razne koristne rastline iz Vzhodne Indije in drugih vročih krajev n. pr. kavovec, cukrov trst) pa naše domače živali (konj, govedo, ovca, koza, prašič). — Raznim hranilnim in užitnim rastlinam in pridelkom se je sedaj cena močno znižala; vsled tega so jih porabljali vedno več, kar je zopet mnogo vplivalo na kupčijo, zlasti pa na duševni in družbinski razvitek evropskih narodov.

Tudi razne znanosti so močno napredovale, najbolj pa se je razvijalo prirodopisje, zemljepisje, astronomija, narodopisje i. t. d.

Maksimilijan I., nemški cesar in ustanovitelj

habsburške velevlasti (1493—1519).

Maksimilijan I. je po smrti svojega očeta cesarja Fridederika IV. vladal vsem avstrijskim deželam in nemškemu cesarstvu ter je bil jeden najodličnejših habsburških vladarjev. V Nemcih je na državnem zboru v Wormsu (1495) za vselej prepovedal samovoljno si delati pravico ter je oklical več en mir po vseh deželah. Ustanovil je državno sodišče, ki je vse javne prepire državnih knezov in stanov razsojevalo. Tudi zavisni stanovi so se lahko pritoževali pri tem sodišči. Da bi lažje ohranil mir in red, razdelil je na državnem zboru v Kolinu (1512) nemško cesarstvo na 10 okrožij, katerim na čelu so stali okrožni glavarji s posebnimi svetovalci. Češke dežele niso bile podrejene nobenemu okrožju. Švajcarske pokrajine so se pa z orožjem ubranile novega državnega reda in v Bazilskem miru (1499) jim je cesar priznal dejansko nezavisnost.

Brez uspeha se je vtikal v italijanske homatije. Ko je l. 1508. hotel iti v Rim, da bi se dal od papeža za cesarja kronati, zaprli so mu Benečani pot. Zato je Maksimilijan sam si pridel naslov

izvoljen rimski cesar; in tako so se tudi naslednji nemški vladarji imenovali.

Začetek političnega enakotežja v Italiji. Konci 15. stoletja so se razne evropske vlasti vtikale v zamotane italijanske razmere ter se poganjale za nadvladarstvo. Najprej je francoski kralj Karl VIII. polastil se Neapolitanskega (1495). A zaveza raznih držav in vladarjev (mej njimi tudi Maksimilijan I.) mu je kmalu vzela pri-svojeno kraljestvo. — Dosta srečnejši ni bil njegov naslednik Ludvik XII., ki je l. 1499. Milansko si osvojil in v zavezi s Fer-dinandom, kraljem aragonskim, kmalu tudi Neapolitansko (1501). A čez malo let mu je to (1504) vzel aragonski kralj, ono Švaj-carji (sveta zaveza), ki so je Maksimijanu Sforzi izročili. — Poslej je Ludvika XII. naslednik Franc I. s krvavo bitko pri Marignani (1515) Francozom znova pridobil Milansko. Maksimilijan v vseh teh homatijah ni mogel ponoviti nekdanje cesarske veljave in oblasti v Lahih. — Brez uspeha se je tudi prizadeval nemške kneze pridobiti za vojsko zoper Turke, ki so takrat avstrijske dežele prek Hrvaške napadali.

Kaj srečno pa je pomnožil in razširil svojo dedinsko oblast. Uže za svojega očeta se je bil poročil z dedičinjo burgundskih dežel ter je ž njo pridobil vse pokrajine ob dolenjem Rhenu in ob dolnji Skaldi (1477). — Nadvojvoda Sigismund mu je l. 1490. izročil Tirole in Prednje-avstrijske pokrajine. Od Benečanov je l. 1508. dobil nekaj okrajin (Roveredo) v južnih Tirolah — Po smrti Leonharda, zadnjega goriškega grofa, dobil je grofijo Goriško z Bistriško dolino (Pusterthal) in pa nekaj posestev v Istri (1500).

Jedinega svojega sina Filipa Lepega je poročil z Ivano Blazno, ki je po smrti svojih starišev obširne španske dežele v Evropi in Ameriki podedovala. Pripravljal je svojej rodovini tudi pridobitev Češke in Ogerske, ker je svojega drugega vnuka Ferdinanda zaročil s hčerjo češkega in ogerskega kralja Vladislava, svojo vnukinjo Marijo pa z Vladislavovim sinom Ludvikom (1515) Pri tej priliki je ponovil staro dedinsko pogodbo, po kateri ima Ferdinand dobiti češke in ogerske dežele, ko bi Ludvik brez otrok umrl. To se je tudi zgodilo leta 1526. Te srečne ženitve in pridobitve izražuje poznana vrstica: „Bella gerant alii, tu felix Austria nube.“

Maksimilijan je bil kaj veselega in vljudnega značaja. Bil je pravičen, delaven, velikodušen, srčen in častiljuben („zadnji vitez“). Bil (e sam kaj izobražen ter je močno podpiral znanosti in umetnosti jTheuerdank in Weisskunig). Mej umetniki in učenjaki, ktere je najbolj odlikoval, so posebno sloveli: slikar Albreht Dürer, zgo-

dovinopisec Cuspinianus in učeni augsburški vlastelin Peutinger. Dunajsko vseučilišče je ta čas obiskovalo okoli 7000 dijakov. O njegovi sklonjenosti za umetnosti pa priča krasni nagrobni spomenik v Innsbrucku.

Karl V. (1519—1556). Začetek in prvi razvitok verskega razkolništva.

Karl V. in habsburška svetovna oblast. V kljubu francoskim spletkam so nekaj mesecev po smrti Maksimiljanovi nemški izborniki cesarjem izvolili njegovega mladega vnuka Karla. Ta cesar je razen Nemčije vladal še vsem habsburškim deželam, t. j. avstrijskim in burgundskim pokrajinam, Španski, Neapolitanski, Siciliji, Sardiniji in raznim novonajdenim deželam v Ameriki. Gledé na toliko obširnost njegove oblasti so pa primerno rekali, da v njej solnce ne zahaja; in Karl V. je bil v resnici najmogočniji vladar tadanjega časa.

Katoliška cerkev in začetek verskega razkolništva (reformacije). Zadnji stoletji srednjega veka se je bilo v katoliško cerkev vrinilo mnogo raznih napak, tako da je močno hirala v glavi in članovih. Brez uspeha so se sprva Ivan Hus in njegovi tovariši, potem pa občna cerkvena zbornica v Konstanci (1414) in Bazilu (1431) poganjali, da bi je odpravili. Pozneje so razni učenjaki, zlasti tako zvaní „humanisti“, očitno kazali na gnjilobo v cerkvi in zaradi tega tudi niso hoteli raznih napadov na verske nauke odbijati. Tem nasproti bilo je mnogo učenih in neučenih mož, zlasti duhovnikov, ki so cerkvene napake zakrivali ter hoteli vse pri starem ohraniti. To gibanje je bilo začetkom 16. stoletja najsilniše ter je dovedlo do verskega razkolništva, kteremu početnik je bil menih augustinec doktor Martin Luter.

Martin Luter (roj. 1482. v Eislebnu) se je po želji svojega očeta skrilarja učil pravoznanstva na vseučilišči v Erfurtu. Pa razne okolščine (čitanje sv. pisma, nenadna smrt prijatelja, nezgoda o hudi uri, zelo nevarna bolezen) so napotile otožnega mladeniča brez srčnega miru, da je v augustinski samostan v Erfurtu stopil. V samostanu je kaj ostro živel ter pridno čital in premišljeval sv. pismo in cerkvene očete, zlasti spise sv. Avgustina. Pozneje šel je za profesorja bogoslovja na novem vseučilišči v Wittenbergu, kjer si je s svojo učenostjo in zgovornostjo kmalu pridobil občno spoštovanje. Značaja bil je v mladosti kaj ostro in trdo odgojen Martin Luter kaj silovitega, burnega in drznega.

Papež Leo X., velik prijatelj umetnosti in znanosti, je dal leta 1517. po vsem katoliškem svetu odpustke oznanjevati in darove pobirati, da bi cerkev sv. Petra v Rimu dozidal. Po srednji Nemčiji je te odpustke oznanjal dominikanec Jovan Tetzel, ki v svoji goreč-

nosti ljudstva o pomenu cerkvenih odpustkov ni dovolj poučeval, nevedno ljudstvo namreč je smatralo cerkvene odpustke za navadno blago, ki se ga lahko z denarjem kupi. Le tem neprilikam se je sprva uprl Martin Luter, ko je po tadanji učenjaški navadi na večer pred vsemi svetimi (1517) na dvorsko cerkev v Wittenbergu nabil 95 stavkov. V teh se je očitno izrekel zoper nevestno označevanje odpustkov ter je pristavil, da je pripravljen svoje trditve zagovarjati zoper ktereга koli bodi.

Vsled tega se je vnel hud razpor, ktereга ste se nasprotni stranki v katoliški cerkvi strastno vdeleževali. Zaman so skušali razni možje (mej temu tudi papeževa poslanika kardinal Kajetan in kamornik Miltiz) ji pomiriti. Razdraženi Luter je kmalu napadel še druge cerkvene nauke ter je zavrgel papežovo prvstvo v katoliški cerkvi in veljavo občnih cerkvenih zborov. Na to je sveti oče izdal lastnoročno pismo, v katerem je 41 stavkov iz Lutrovih spisov za krive spoznal ter Lutru zažugal izobčiti ga iz cerkve, če ne prekličē. A Luter se je sedaj papežu popolnoma odpovedal ter je njegovo pismo in knjigo o cerkvenem pravu pred Wittenbergom vpričo mnogobrojne množice sežgal na gromadi (1520).

Luteranstvo in wormski razglas. Luter je kmalu našel mnogo slednikov v Nemcih, zlasti v samostalnih državnih mestih. Njegovi krivi nauki (luteranstvo) so se širili tem lažje, ker je bil takrat cesar Maksimilijan umrl; Karl, španski kralj in njegov naslednik na cesarskem prestolu, pa je stoprv jeseni l. 1520. prišel na Nemško. V tem je vlado vodil Friderik Modri, izbornik saski in goreč prijatelj in pokrovitelj Lutra in njegovih krivih nauk.

Ko je bil cesar Karl V. kronan, sklical je državni zbor v Worms (1521), da bi na njem uredil razne nemške zadeve. Pozval je tudi Lutra v rečeni zbor ter mu dal železni list (varno pismo) za pot v Worms in iz Wormsa nazaj v Wittenberg. Vpričo posvetnih in cerkvenih državnih knezov in stanov in papeževih zastopnikov je Luter neustrašen zagovarjal svoje nauke ter se trdno branil jih preklicati („Tu sem, drugače ne morem, pomози mi Bog! Amen“). Zato ga je cesar z wormskim razglasom izobčil ter vsakteremu ukazal, naj ga zgrabi in cesarski oblasti izroči, njegove spise pa naj sežge; ostro je tudi prepovedal razširjati njegove nauke. — A v tem je bil Luter uže na varnem. Na potu iz Wormsa so ga namreč na povelje Friderika Modrega napadli preoblečeni vitezi ter ga na skrivnem odpeljali na trdni grad Wartburg pri Eisenachu,

kjer je pod imenom „plemič Jurij“ dalje časa živel. Prestavljal je sv. pismo, ki se je poslej mej Nemci zelo hitro razširilo.

Wormski razglas se je izvršil le po nekterih pokrajinah nemških, ker je Karl V. imel preveč opraviti z vojskami zoper francoskega kralja ter ni mogel verskega razkola siloma zatreti; nasproti so tudi razni državni knezi in stanovi potegnili z Lutrom, čegar krive nauke je učen Filip Melancton pogubljivih napadov branil. S tem učenjakom je Luter, začetkom l. 1522. vrnivši se v Wittenberg, ustanovil novo evangelijsko vero ter je uredil posebno službo božjo v narodnem (nemškem) jeziku (pridiga, molitev in petje). Odslej se je luteranstvo naglo razširjevalo, ker je državnim stanovom, zlasti posvetnim in duhovskim knezom, obetalo premnogo gmotnega dobička. Razen izborne knežije Saske in deželne grofije Heske sprejela so novo vero razna državna mesta; sprejel jo je tudi Albrecht načelnik viteškega nemškega reda ter vpeljal jo v redovni pokrajini Pruski, ktero je v posvetno vojvodstvo premenil (1525). Isto so storili s cerkvenim posestvom premnogi posvetni in duhovniški knezi. Vsled tega so se po raznih straneh vneli krvavi upori, ktere so pa sebični knezi kmalu siloma zatrli (Kmetška vstaja na Švabskem, ob Rhenu in Mainu, 1524 in 1525; zahteve hudo tlačenenih vstašev in njih voditelj Götz Berlichingski z železno roko. — Prekrščenci in njih voditelj Tomaž Münzer v Turin-giji 1525).

Zakaj se luteranci zovejo protestanti? Ker se je bilo luteranstvo razširilo črez razne dežele, zadobili so luteranski stanovi toliko veljave, da se je uže 1526 na državnem zboru izreklo „vsak stan naj ostane v verskih stvareh pri tem, kar zamore pred Bogom in cesarjem zagovarjati.“ Temu sklepu se ni ustavljal cesar, ki je takrat živel v največem sovraštvu s papežem. To vse je močno ugajalo luteranstvu, ki je nagloma pridobivalo deželo za deželo. Da bi se temu ustavili, ponovili so prestrašeni katoličani na državnem zboru v Spiru (1529) z večino glasov wormski razglas. Luteranski stanovi (19) so se uprli temu sklepu ali zoper njega protestovali; zato so jih poslej imenovali protestante.

Zakaj se luteranci zovejo sledniki ali verniki augsburške veroizpovedi? Ko je bil po drugi francoski vojski Karl zopet prišel na Nemško, sklical je državni zbor v Augsburg (1530). Na tem je mislil tudi verski razkol poravnati. Zato je pozval protestante, naj mu izročé svoje verske nauke. Luteranski odbor je to delo izročil

Filipu Melanchtonu, ki je vse njih verske resnice sestavil. Teh so se poslej držali luteranci ter se imenovali „verniki augsburške veroizpovedi“.

Res so se katoliki in protestanti mej seboj mnogo pogajali, da bi se zopet zjediniili, a zaman je bilo vse njih prizadevanje. Ker je cesar ostro pretil protestantom ter se nekako pripravljaj, da bi siloma zatrl njih vero, sklenili so luteranski stanovi (knezi in državna mesta) Schmalkaldsko zavezo (po mestu Schmalkalden 1531) ter si obljubili pomagati drug drugemu. Vender tačas cesar ni smel preostro postopati zoper nje, ker bil bi jih rad pregovoril, da bi njegovega brata Ferdinanda za rimskega kralja izvolili. Rad bi bil temu tudi dobil pomoči zoper silovite Turke, ki so avstrijske dežele neprestano nadlegovali. Prav za to se je cesar s protestanti pogodil na državnem zboru v Norimberku (1532). Po tem verskem miru morali bi nehati vsi razpori mej luteranci in katoliki do občnega cerkvenega zbora, ki naj bi jih končno razsodil. Zato so tudi protestanti cesarju obljubili pomoči zoper Turke.

Ferdinand I., ustanovitelj avstrijsko-ogerske monarhije.

Cesar Karl V. je kmalu izprevidel, da nikakor ne more sam dobro vladati vseh obširnih dežel, ki jih je kot prvorojenec podedoval. Zato je l. 1522. svojemu bratu Ferdinandu, kterege je tudi prisrčno ljubil, končno odstopil vse nemško-slovenske dežele. Tako se je ločila habsburška rodovina na dve vrsti, na špansko in avstrijsko: Ferdinand I. je bil začetnik avstrijske vrsti, Karl V. pa španskej.*)

Ferdinand I. je kmalu močno pomnožil svojo oblast. Po smrti kralja Ludvika II., svojega svaka (bitka pri Mohači, 1526),

*) Rodovnik Habsburgovcev od Maksimiljana I. do Marije Terezije.

Maksimilijan I. † 1519

Filip Lepi, † 1506

Karl V. (I.) † 1558		Ferdinand I. † 1564		Marija žena Ludvika II.	
Filip II., kralj španski 1556—1598		Maksimilijan II. † 1576		Ferdinand † 1595	Karl † 1590
Don Carlos Filip II. 1598—1621		Rudolf II. † 1612	Matijaš † 1619	Ferdinand II. † 1637	Leopold † 1633
Filip IV. Ana Marija Ana 1621—1665		Ferdinand III. † 1657			
Marija Terezija		Margarita Terezija		Karl II. † 1700	
			Leopold I. † 1704		
			Marija Antonija		Jožef I. Karl VI. † 1711 † 1740
			Marija Terezija		

sta bila izpraznjena kraljeva prestola na Ogerskem in Češkem. Ferdinand se je kot mož ogersko-češke kraljičine Ane lahko sklicoval na veljavne pravice in prejšnje dedinske pogodbe, a tega ni storil, ampak dal se je od ogerskih in čeških stanov svobodno voliti. Češki stanovi so ga res jednoglasno izvolili za kralja, na Ogerskem pa je taisto storila samo jedna stranka; kajti nasprotna stranka mu je bila ošabnega Jovana Zapoljskega, vojvodo erdeljskega, postavila za protikralja. Vkljuba temu pa se Ferdinand I. po vsej pravici kliče ustanovitelj avstrijsko-ogerske monarhije, ker je kot prvi habsburški vladar avstrijske, češke in ogerske dežele stalno združil v mogočno državo (1526).

V vojski je Ferdinand nagloma pregnal protikralja ter se polastil vseh ogerskih dežel. Kar je Jovan Zapolja poklical Turke na pomoč ter s tem Ogerski in drugim avstrijskim deželam nakopal neizmerno nesrečo.

Turška oblast se je bila isto dobo silno razširila in ukrepila; posebno je zacvetla za Solimana II. Uže tega prednik Selim I. (1512—1520) je bil prisvojil si severno Mezopotamijo, Sryijo in Aegypet. Še slavniši pa je bil Soliman II. (1520—1566), navadno Veliki ali Krasni imenovan. Ta je bil najprej vitezom reda sv. Jovana po silno krvavih bojih vzel otok Rhodos (1522); potem je premagal češko-ogerskega kralja Ludvika II. pri Mohači (1526) ter se poslej vojskoval zoper Ferdinanda I. Ker je prisvojil si Moldavijo in beneško vlast v Moreji in v Aegejskem morji ter se polastil raznih dežel v Aziji (Georgija, Jemen) in Afriki (Tripolitansko), postal je bil najmogočnejši turški vladar. — Brez uspeha je naskakoval le Malto, ktero so bili vitezi reda sv. Jovana dobili od cesarja Karla V. in jo hrabro branili.

Sultan Soliman II. je rad sprejel prošnjo Jovana Zapoljskega, ker se je nadejal, da bode s pomočjo Zapoljskega usvojil si vso Ogersko. Leta 1529. pridrl je z ogromno vojsko (250.000 vojščakov in 300 topov) prek Ogerskega nad Dunaj ter ga 3 tedne oblegoval in naskakoval. A vse napade je kaj spretno in srečno odbijal poveljnik grof Nikolaj Salmški (22.000 vojščakov in meščani). Ker mu je primanjalo živeža, moral se je z veliko izgubo umakniti na Turško. Tri leta pozneje je Soliman znova nameraval iti nad Dunaj. A tudi takrat ni dosta opravil in vkljuba velikanske vojske celó ni mogel vzeti male trdnjave Kisek (Güns), ktero je slavni Hrvat Nikolaj Jurešić z malo posadko (700 mož) hrabro branil. Ker sta ga pred Dunajem pričakovala cesar Karl V. in Ferdinand I. z veliko vojsko, vrnil se je prek Štirске in Hrvaške domov; rečeni

deželi je strašno upustošil ter nad 50.000 vjetih kristijanov odpeljal v sužnost.

Ker Ferdinand I. v naslednjih vojskah ni mogel pregnati Turkov iz Ogorske, prepustil jim je v premirji osrednje pokrajine ob Tisi in Donavi; tudi z Jovanom Zapoljskim je sklenil velikovaradinsko pogodbo (1538), po kateri ga je priznal kraljem na Erdeljskem in v bližnjih ogorskih županijah, pa s pogojem, da po njegovi smrti vsa dežela Ferdinandu pripade.

Karlove vojske s Francom I. in z Mohamedanci v Afriki.

Da Karl ni siloma zatrl luteranstva, temu vzrok so bile razne vojske, s katerimi je imel skoro vse življenje opraviti. Preobširna habsburška oblast je razrušila politično enakotežje mej evropskimi državami; največa nevarnost je pretila zlasti Franciji, ki je bila od Karlovih dežel na treh straneh oklenena. Tudi je srd zgrabil francoskega kralja, da mu je bil Karl vzel nemško cesarsko krono; sledkar se mu je bilo tudi bati za vojvodini Burgundsko in Milansko, kateri bi bil rad Karl vzel francoskemu kralju. Zarad teh vzrokov sta se Karl V. in Franc I. v štirih vojskah mej seboj bojevala. Cesar je zmagal v vsakej ter je stalno pridobil vojvodino Milansko.

V prvi vojski (1521—1526) je cesar Francozom vzel Milansko ter je dal Francu Sforzi v državni fevd. Poslej je okrepljene Francoze slavno premagal v krvavi bitki pri Paviji (1525; preslavni conetable Karl Bourbonški) ter celó kralja Franca I. vjel („razen časti je vse zgubljeno!“). Odpeljal ga je na Špansko, kjer se je Franc I. v miru Madridskem odpovedal vsem pravicam do laških dežel in do vojvodine Burgundske; za se pa je moral sina v talbo dati. — A komaj osvobojen („še sem kralj!“) preklical je Franc I. Madridsko pogodbo kot v ječi mu izsiljeno ter je v zavezi s papežem, angleškim kraljem in Benečani ponovil vojsko.

Druga vojska (1527—1529) razsajala je posebno hudo po vsej Italiji (cesarjevi so siloma vzeli in hudo oplenili Rim: vjeli so papeža Klementa VII. ter ga prisilili, da se je s cesarjem pomiril). Naposled sta se onemogla nasprotnika pogodila v tako zvanem „ženskem miru“ v Cambray-i (1529). V tem se je Franc znova odpovedal Neapolitanskemu in Milanskemu, obdržal pa je vojvodstvo Burgund.

Tretja in četrta vojska (1536—1538 in 1542—1544). Poslej je Franc I. še dvakrat skušal polastiti se Milanskega ter se je v ta namen zavezal z raznimi državami in celó s Turki (Soliman II.). A svojega smotra ni mogel doseči. V premirji v Nizi (1538) in v končnem miru v Crespyi (1544) obdržala sta oba

nasprotnika to, kar sta pred vojsko imela. Ob enem sta se tudi zavezala versko jedinstvo zopet ustanoviti.

Karlovi vojski z mohamedanci v Tuniziji (1535) in Algeriji (1541). Mohamedanci iz Algerije in Tunizije so neprestano napadali španska in italska primorja ter po njih plenili. Vitezi sv. Jovana na Malti so se brez uspeha bojevali s temi pomorskimi roparji, ki so postali posebno drzni in silni, ko je Hajredin Barbarosa v Tuniziji gospodoval. Zoper te gusarje je zbral Karl veliko ladijevje, premagal je Hajredina ter mu vzel trdnjavo Goletto in glavno mesto Tunis (1535). Pri tej priliki je osvobodil nad 10.000 kristijanov mohamedanske sužnosti ter jih prepeljal v domovino; ti so proslavljali cesarja po vseh južnih evropskih deželah.

Manj srečna je bila njegova vojska, s katero je šel nad morske razbojnike v Algeriji (1541). Slabo vreme je zaviralo mu vsaktero zdatno početje, kužne bolezni so mu morale vojsko in siloviti viharji so mu pokončali mnogo ladij. Tako se je moral vrniti brez najmanjšega uspeha.

Karl V. in luteranstvo od l. 1532. do l. 1555.

Schmalkaldska vojska (1546—1547). Po določbi verskega miru norimberškega (1532) je imel občni cerkveni zbor poravnati verski razkol v Nemcih. Prej naštete vojske pa so Karla neprestano zavirale delati na tako poravnanje. Še le po miru s Francozi je cesar prisilil papeža Pavla III., da je občni cerkveni zbor v Trident v Tirolah sklical (1545). Pozval je tudi protestante, naj bi se zborovih obravnav udeležili. A to jim je odsvetoval Martin Luter, ki je kmalu potem umrl (1546). Ker so se na to schmalkaldski zavezniki oborožili, izobčil je cesar njih glavarja saskega izbornika Jovana in heskega deželnega grofa Filipa ter začel vojsko. V tej je cesar za se pridobil celó luteranskega saskega vojvodo Morica (čestihlepnega in sebičnega straniča saskega izbornika) ter je naglo premagal in vjel Jovana Saskega pri Mühlbergu (1547); napaden Filip Heski pa se mu je potem udal brez boja.

Hudo je cesar kaznoval premagana upornika. Saskemu izborniku Jovanu je vzel njegovo knežijo ter jo podaril svojemu zvezniku Moricu, čegar potomci še sedaj kraljujejo v Saskem kraljestvu. Jovana je poslej pomilostil ter mu dal nekaj Turingije nazaj; tega potomci so vojvode v saskih državicah.

Augsburški interim (1548). Po tej zmagonosni vojski je cesar na državnem zboru v Augsburgu polnooblastno razglasil tako zvani „interim“, začasno veroizpoved. Po tej so do določbe občnega

cerkvenega zbora luteranci lahko prejemale sv. obhajilo v obeh podobah, njih duhovniki so smeli obdržati žene, luteranski stanovi pa katolikom vzeta cerkvena posestva.

Verski mir augsburški (1555). Z rečeno cesarsko naredbo niso bili zadovoljni niti katoliki niti protestanti, zlasti zadnji so se jej hudo upirali. Te razmere je porabil novi saski izbornik Moric, da bi se opral grdega očitanja, da je bil prej sovernike izdal. Zoper cesarja, svojega dobrotnika, se je na skrivnem zavezal s francoskim kraljem Henrikom II. ter temu prepustil 3 imenitne škofije (Metz, Toul in Verdun), kakor bi bil on sam vladar nemškemu cesarstvu. Na to je odpadel od cesarja ter ga je hotel z vojsko nenadoma zajeti v Innsbrucku. Bolni cesar je komaj ušel izdajalskemu Moricu. Ta nehvaležnost ga je toli užalila, da je pooblastil svojega brata Ferdinanda I. skleniti s protestanti pogodbo pasovsko (1552). Po njej so luteranci smeli svobodno opravljati svoje cerkvene in verske obrede do prihodnjega državnega zbora; in izpuščena sta bila jetnika saski knez Jovan in heski grof Filip.

Tri leta pozneje so na državnem zboru v Augsburgu sklenili verski mir. Po tem so luteranci enakopravni s katoliki ter lahko obdržé vsa posestva, ktera so bili do pasovske pogodbe katoliški cerkvi vzeli. Državni stanovi dobe s popolno versko svobodo tudi pravico, da svoje podanike k drugej veri prisilijo (Cujus regio, illius religio). Katoliški duhovni državni stanovi (škofje in opatije) lahko prestopijo k luteranstvu, a s tem izgubé duhovno oblast in cerkvena posestva, ki se prihranijo katoliški cerkvi (reservatum ecclesiasticum). S tem mirom je bilo luteranstvo očitno in pravno priznано.

Karlova zadnja leta in smrt.

Izdajalstvo nehvaležnega Morica je Karlu hudo ranilo srce; naveličal se je dalje vladati in bojevati se zoper nasprotnike; tudi bolezen, zlasti trganje po kosteh, ga je hudo nadlegovala. Zato je sklenil odpovedati se vsej oblasti. Najprej je svojemu sinu Filipu izročil nizozemske, italske in španske dežele, potem pa se je odpovedal tudi nemškemu cesarstvu (1556) in je šel v samostan sv. Justa v Estramaduri, kjer je do smrti (1558) živel.

Karl je bil bolj slabotnega in bolehavega života; zadnji čas se ga je otožnost polotila (poveš, da si je napravil lastni pogreb). Duševno pa je bil kaj nadarjen ter se vrsti mej najimenitniše cesarje. Bil je srčen in previden, kaj spremljen in stanoviten, delaven in podjemljiv (njega gaslo: „plus ultra“, t. j. naprej!) Sam zeló olikan ljubil je znanosti in umetnosti (slavni benečanski slikar Tizian).

Reformacija v Švajci. Razširitev nove vere po Evropi.

V Švajci sta posebno novo vero oznanjevala Ulrik Zwingli in Jovan Calvin, sovrstnika Martina Luterja.

Ulrik Zwingli (roj. 1484) je bil kot stolni pridigar prišel v Zürich, ko je Bernardin Samson ondi oznanjeval omenjene odpustke. To ga je napotilo, da je jel očitno pridigovati zoper napake katoliške cerkve (1519). A kmalu je napadal razne nje naredbe in zapovedi in tudi verske resnice (post, neoženjenost duhovnikov, sveto mašo itd.; sv. obhajilo bilo mu je le spomin na smrt Kristovo). Njegovo vero so sprejeli večinoma vsi kantoni, le prvotni kantoni in Luzern so se jej ustavili ter Zürichjance pri Kappelu po polnem potolkli (1531). Tudi Zwingli je bil ubit v tej bitki.

Jovan Kalvin (Jean Chauvin; roj. 1509 v Noyonu na Francoskem) je prišel kot ubežnik v Genevo v francoski Švajci ter je tu oznanjeval novo vero (kalvinstvo), ki se večinoma s Zwinglijevimi nauki sklada. Posebno lasten mu je nauk o sv. obhajilu in o prenamembi (predistinatio); močno je svojim vernikom povdarjal tudi čisto in naravstveno življenje. Umril je l. 1564. v Genevi, kjer je mestu od l. 1541. samovoljno in ostro vladal. — Švajcarski razkolniki se navadno kličejo reformati (reformiranci) ali sledniki helvetijske veroizpovedi.

Razširitev nove vere. Kalvinstvo se je iz Švajce razširilo na Francosko (Hugenoti), Nizozemsko ali Holandsko, na Škotsko in nekaj tudi na Angleško (prezbiterijanci in puritanci), v nekatere nemške in ogerske pokrajine.

Luteranstvo se je zunaj Nemčije posebno razširilo po Skandinavskem (Dansko, Švedsko in Norveško), Poljskem, Ogorskem in po čeških in avstrijskih alpskih deželah.

Občni cerkveni zbor in ustanovitev reda jezuitskega.

Občni cerkveni zbor v Tridentu je bil od l. 1545. do l. 1563. (seveda s prenehljaji). Protestantov pa tudi ta zbor ni mogel pridobiti, nekaj zato ne, ker jim ni hotel priznati najmanjše zahteve. Prevažen pa je bil za katoliško cerkev. Natanko je določil vse verske resnice (dogme), odpravil razne cerkvene napake, sestavil občno cerkveno pravo, uredil vnanje cerkveno življenje, uravnal svete obrede in cerkvi preskrbel krepostnih duhovnikov (bogoslovska semenišča).

Posvetni oblastniki niso mogli niti zatreti niti zaježiti verskega razkola. Da bi to desegel, potrdil je papež Pavel III. meniški red očetov jezuitov (1540). Ustanovil ga je španski plemenitnik Ignacij Loyola, ki je bil tudi njega prvi načelnik (general;

poleg tega so 4 admonitorji; provincijali in rektorji). Glavni namen reda je bil dolgo časa boj zoper protestante in druge razkolnike in pa razširjevanje katoliške vere. To so skušali doseči s pridigami in poučevanjem v šoli (gimnaziji in vseučilišča) in izpovednici. Ker so bili kaj dobro izučeni in tudi v posvetnih znanostih in razmerah kaj zvedeni, pridobili so kmalu v raznih deželah premnogo vpliva na vse cerkvene in posvetne zadeve. Vsi so zložno delali po jednotnem načrtu (njih gaslo: omnia ad majorem Dei gloriam) in res po raznih deželah ustavili ali pa ugonobili razkolništvo. — Zeló o istem času se je v Italiji oživila cerkvena inkvizicija (versko sodišče; 1542), ki je italske dežele varovala pred novo vero. Isto je storila tudi španska inkvizicija na Španskem in Portugalskem.

Nemčija in Avstrija

(1556—1612).

1. Ferdinand I. (1556—1564) je po odpovedi svojega brata vladal Nemčiji ter se imenoval „izvoljen rimski cesar“, ker ga papež Pavel IV. ni hotel kronati. Zaman se je trudil, da bi spravil protestante s katoliško cerkvijo, vendar je s svojim pravičnim in razumnim ravnanjem vsaj ubranjeval silovite razpore in vojske mej napetima strankama.

Tudi v Avstriji je ravnal z luterani jako mehko in spravljivo, akoprav je kolikor mogoče ustavljal se razširjanju krive vere. V ta namen je l. 1552. vpeljal tudi jezuite v svoje dežele (Dunaj, Praga in Trnava). Toli priljubljenega mu miru pa tu ni užival; kajti vkljubo jasni velikovaradinski pogodbi bojeval se je skoro neprestano z Zapoljevci (Jovan Zapolja je bil umrl l. 1541., zapustivši sina Sigismunda, ki je zase zahteval očetove dežele) in Turki po ogerskih deželah. Te vojske so prenehale l. 1562. s premirjem, po katerem so ohranili Turki osrednjo Ogersko (Budim je bilo stolišče turškemu paši), Sigismund Zapoljski Erdeljsko in bližnje županije, Ferdinand pa severno in vzhodno Ogersko, (za to pa je moral sultanu še letno dan plačevati).

Ferdinand I. je svoje dežele razdelil mej 3 sine. Maksimilijan, tudi v Nemcih naslednikom izvoljen, je dobil nadvojvodstvo Avstrijo, češke in ogerske dežele; Ferdinand (mož Filipine Welserjeve, hčere nekega augsburškega vlastelina) Tirole in prednje-avstrijske pokrajine; Karl pa notranje-avstrijske dežele (Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorsko). Tega Karla rod (štirska vrsta) je preživel oba druga roda ter zopet zjedini vse avstrijske dežele.

2. **Maksimilijan II.** (1564—1576), kaj omikan vladar, je bil celó krivoverstvu udan in bati se je bilo, da bode k luteranstvu prestopil. Tega sicer ni storil, a bil je v verskih stvareh toli potrpljiv, da so se luterani kaj naglo množili po vseh njegovih deželah. Kaj malo vpliva imel je tudi v Nemcih, kjer so se katoliki in protestanti zarad cerkvenih posestev neprestano mej seboj prepirali.

Junak Nikolaj Zrinjski. Za Maksimilijana II. se je tudi ponovila vojska s Turki (in sicer zarad Sigismunda Zapoljskega). L. 1566. je kar nenadoma na Ogersko pridrl stari sultan Soliman (imel je uže 76 let) z velikansko vojsko, da bi znova Dunaj napadel. Kar ga je ustavil slavni Hrvat Nikolaj Zrinjski, ki je trdnjavo Siget branil. Soliman jo je oblegoval in naskakoval. Kar je umrl. Nasledoval mu je sin Selim II., ki je vojski toli časa zakrival očino smrt, dokler se ni trdnjave polastil. — Ko je čez več tednov previdel junaški Nikolaj Zrinjski, da se nikakor ne more dalje braniti silovitih Turkov, oblekel se je praznično ter je z ostalo mu posadko napadel sovražnike. Umrl je v krvavem boji z vsemi svojci junaške smrti. Turki so sedaj res drli v grad; kar se zažg; smodnišnica, razžene grad ter okoli 3000 janičarjev pokonča.

Ker je bila turška vojska izgubila nad 20.000 mož, umaknil se je sultan Selim ter je poslej sklenil s cesarjem premirje s prejšnjimi pogoji (1568).

3. **Rudolf II.** (1576—1612) je kot najstarši sin (drugi sinovi so bili: Ernest, Matija, Maks, Albreht in Venceslav) očetu nasledoval v dedinskih deželah ter bil tudi v Nemcih za cesarja izvoljen. Slabotni ta vladar se je strastno pečal z znanostmi in umetnostmi (z alhimijo, astrologijo in astronomijo, slikarstvom i. t. d.), zanemarjal pa je vladarske dolžnosti. Zarad tega so se vrinile velike nerednosti v državno upravo in po raznih krajih začele hude homatije. Te so se pomnožile še po cesarjevi nepotrpnosti v verskih zadevah. Zato so se Habsburgovci zbrali in nadvojvodo Matijo za glavarja svoje hiše postavili (1506). Ker je razsrjen Rudolf sedaj se prizadeval nasledstvo v svojih deželah pribaviti štajerski vrsti, drl je nadvojvoda Matija z močno vojsko na Češko ter je prisilil cesarja, da mu je odstopil Avstrijsko, Moravsko in Ogersko (1608). Nato je Matija protestantovskim stanovom v Avstriji iz hvaležnosti podelil razne, zlasti verske pravice in svobščine. Te so pa zopet češke protestantovske stanove toli izpodbudile, da jim je moral cesar Rudolf v „veličanstvenem pismu“ (1609) podeliti popolno versko svobodo in pravico nove šole in cerkve ustanavljati.

Brez posebne veljave je bil ta cesar tudi v Nemčiji. Protestanti so se celó veselili omenjenih preprirov v avstrijskih deželah, ker so toli škodili habsburški rodovini in katoliški cerkvi. Storili so vse, da bi razširjali ali vsaj ohranili krivo vero, katero so takrat mogočni jezuitje v zavezi s katoliškimi knezi hudo spodrivali (mesto Donauwört). Da bi si v bodoče lažje pomagali, sklenili so razni protestantovski stanovi zavezo unijo (jedinstvo; 1608), kateri načelnik je bil Friderik IV., izbornik palatinski. Nato so prestrašeni katoliški stanovi (knezi in škofje) sklenili „katoliško ligo“ (zavezo; 1609), kateri načelnik je bil Maksimilijan, vojvoda bavarski. — Tako ste se nasproti stali katoliška in protestantovska stranka ter ste zgrabili za orožje, ko je šlo za imenitno julijsko dedščino (Jülich, Cleve in Berg). Unija se je zavezala celó s francoskim kraljem Henrikom IV., a tega nenadna smrt je takrat še zabranila začetek večje vojske.

Cesar Rudolf se nič ni zmenil za vse te homatije, celó na Češkem ni mogel ohraniti svoje oblasti. L. 1611. mu je vladohlepni brat Matija siloma vzel še Češko, Lužice in Slezijo; zoper tega je Nemcev prosil pomoči v državnem zboru v Norimberku. Kar ga je smrt (1612) rešila novega poniževanja in novih zadreg.

Špansko za habsburških vladarjev.

1. Ferdinand Aragonski in Izabela Kastilska sta po poroki ustanovila špansko kraljestvo ter je tudi močno okrepila in razširila. Po smrti Ferdinanda Aragonskega l. 1516. (Izabela, njegova žena, je bila uže 1504 umrla) je to obširno oblast dobil Habsburgovec Karl I. (V. 1516—1555), kajti njega oče Filip Lepi je bil uže l. 1506. umrl, njega mati Jovana pa je bila zblaznela. Ta slavni vladar je v Španiji po hudi vojski prikratil stanovom njih pravice ter je povečano oblast (Milansko in razne prekomorske dežele) izročil svojemu jedinemu sinu Filipu.

2. Filip II. (1555—1598) je bil kaj nezaupen in čmeren. Kot najmogočniji tadanji vladar bil bi rad glavar vsem katoliškim knezom v Evropi ter je skušal povsodi, kamor je le njegova moč količkaj segala, zatreti krivoverstvo („rajši neham kraljevati, nego bi krivovercem kraljeval“), dalje je skušal v svojih deželah ustanoviti neomejeno oblast in svoj upliv na druge države povečati. Po tem smotru je hrepenel z izvenredno krepostjo in neomahljivo stanovitnostjo. Za to se je vtikal v vse, pogostoma celo v neznatne malenkosti. Večkrat je vkljubo raznovrstnim nezgodam prav trdoglavno izvrševal svoje sklepe, dasi bi ga bili večja potrpnost in popustljivost prej in lažje dovedli do njegovega namena.

Srečno se je vojskoval s papežem in francoskim kraljem Henrikom II. Tega je premagal v bitkah pri St. Quentinu in Gra-

velingen u (zmagalec grof Egmont) ter ga prisilil k miru, v katerem je Filip zopet dobil prej od sovražnika vzete mu pokrajine (1559). — Še slavnejša je bila njegova vojska s Turki, ki so bili takrat Benečanom vzeli otok Cyper ter so razven avstrijskih dežel tudi Italijo neprestano nadlegovali. Viteški njegov polubrat don Juan d' Austria je razbil turško ladijevje pri Lepantu (1571) ter pokončil nad 30.000 sovražnikov. Le škoda da ni mogel porabiti zmage in Turkov uničiti v njih središči!

Filip II. pridobi Portugalsko (1580). Po smrti kralja Emanuela Velikega (1521) je Portugalska naglo propadala. Zadnji kralj iz burgundskega rodu v deželi je bil stari kardinal Henrik, strijc nesrečnemu predniku Sebastijanu, ki je bil v izgubljeni bitki pri Alkasaru (1578) izginil. Po smrti kralja Henrika (1580) se je Filip II. polastil vse portugalske oblasti v Evropi in zunaj Evrope. — In 60 let je bila Portugalska pod špansko oblastjo.

Posrečilo se mu pa ni pridobiti Francijo, po notranjih verskih bojih vso pretreseno. Še bolj nesrečna pa je bila ozkosrčnega kralja politika v nizozemskih pokrajinah.

Nizozemska vstaja in ustanovitev hollandske republike. Nizozemske pokrajine (17) so ono dobo po obrtnosti in kupčiji močno cvetle ter tudi pod špansko oblastjo uživale mnogo političnih pravic in svoboščin. Rano se je bila mej Nizozemce razširila kriva vera (zlasti kalvinstvo) ter posebno po severnih pokrajinah večinoma spodrinila katoličanstvo. Ker je samovoljni Filip žalil pravice svobodoljubnih Nizozemcev ter ostro postopal s krivoverci, uprli so se razkačeni prebivalci in hudo razsajali po deželi. Nato je prišel španski vojvoda Alba z močno vojsko na Nizozemsko, da bi pomagal namestnici Margariti dežele v redu držati in krivoverstvo zatirati (1567). Mnogo tisoč (blezo okoli 100.000) krivovercev je straha bežalo iz domovine na Angleško in Nemško; med njimi je bil tudi Viljem, knez oranski. Alba (namestnica je bila kmalu odstopila) je silno ostro postopal z uporniki in krivoverci („sodišče za nemirneže“ ali „krvavo sodišče“; Egmont in Horn) ter toli hudo žalil pokrajinam zagotovljene pravice in svoboščine, da so se kar vsi prebivalci brez razločka vere zoper njega vzdignili. Začela se je

osemdesetletna vojska (1568—1648), ki je severne pokrajine španskega jarma osvobodila. Ko je Alba odstopil (1573), skušali so njegovi nasledniki (don Requesens, don Juan d' Avstria in Aleksander Farneški) nekaj zlepa nekaj siloma uporne pokrajine pomiriti. To se jim je posrečilo v južnih katoliških pokrajinah (sedanja Belgija), ne pa v krivoverskih severnih (sedanji Holland). Zadnje pokrajine (Holland, Zeland, Utreht, Geldersko, Overysse, Friesland in Groningen) se niso hotele udati Filipovim ukazom

in se odpovedati kalvinstu ter so sklenile „utrechtsko unijo“ (1579), ki je Filipa kmalu slovesno odstavila. Načelnik tej uniji je bil nikdar ne ugnani Viljem Oranski, ki se je v vojski zoper špansko silo najbolj odlikoval. Po njegovi siloviti smrti (1584 ga je v Delftu ustrelil podkupljeni Gerard) vodil je republikansko zavezo kot namestnik njegov sin Moric Oranski.

Ko je krepki Aleksander Farneški siloma vzel uporno mesto Antwerpen (1585), prosili so prestrašeni ustajniki angleško kraljico Elizabeto pomoči. Ker jih je uslišala, hotel je španski kralj z „nepremagljivo armado“ (135 velikanskih vojnih ladij) strahovati Elizabeto in upornike. A hudi viharji in pogumnost angleških in hollandskih mornarjev so uničili strahovito špansko ladijevje („poslal sem ladijevje zoper ljudi, ne pa zoper viharje in kleči“; 1588). Po tej izgubi je španska oblast močno oslabela, a trmoglavci Filip II. se vendar ni mogel odločiti, da bi bil pogodil se z Nizozemci.

3. Poslej je Filip III. (1598—1621) nadaljeval pogubno vojsko ter naposled v največi stiski z Nizozemci sklenil 12letno premirje (1609—1622).

4. Filip IV. (1621—1665) je sicer znova začel vojsko, a opravil ni nič. V westfalskem miru je moral priznati samostalnost Holandske republike.

Zadnjo polovico dolgoletne vojske se je Hollandska republika silno opomogla. Neizmerno je škodila španskim naselbinam v Ameriki ter se polastila skoro vseh portugalskih naselin v Aziji. Pokončavala je španske in portugalske ladije ter prisvojila veliko svetovno kupčijo.

Francosko kraljestvo.

1. Zadnji kralji iz rodovine valoiske (1498—1589) Franc I. (1515—1547) in njega sin in naslednik Henrik II. (1547—1559) sta se skoro neprestano vojskovala zoper habsburško premoč ter pokazala francoski unanji politiki pot, po kateri je do 3. slezijske vojske skoro vedno hodila. Razen nemških pokrajin je Henrik si pridobil tudi angleško trdnjavo Calais (1558). — Prvi kralj je tudi močno pospeševal znanosti in umetnosti, oba pa sta v Franciji hudo preganjala krivoverce, a vkljubu temu se je bilo kalvinstvo silno naglo razširilo, zlasti v viših stanovih, mej plemenitniki in učenjaki. Kalvincem v Francozih so rekali hugenoti in mej njimi so bili tudi članovi kraljevega rodu. Posebno zeló so se hugenoti namnoževali za Franca II. (1559—1560) in Karla IX. (1560—1574), Henrikovih sinov in kaj slabotnih vladarjev. Zato so se mogočni plemenitniki Guisi strahu, da bi katoliška cerkev še večje izgube ne trpela, ustavili krivoverstvu ter jeli hugenote hudo preganjati. Tako

so se mej katoliki in hugenoti vnele krvave vrške vojske (1562—1589), katerih navadno 7 ločijo. Katolike so v teh vojskah vodili goreči Guisi, hugenote pa admiral Coligny in kneza iz bourbonske kraljeve rodovine.

Svetojernejska noč (1572). Konci tretje verske vojske so se imeli hugenoti popolnoma spraviti s katoliki. V ta namen je Karl IX. svojo sestro Margarito zaročil mlademu navarskemu kralju Henriku, ki je bil kalvinske vere. Bila je podoba, da bodo kalvinci (Coligny in ta navarski kralj iz bourbonskega rodu) prevladali na dvoru in v državi. Tega se je močno bala kraljeva mati Katarina Medicejska ter se je zavezala z guisko stranko zoper hugenote, katerih se je bilo na kraljevo ženitovanje obilo v Parizu zbralo. Res je tudi prestrašeni in ves zmešani kralj privolil strahovitemu naklepu; in po noči od 24. do 25. dne avgusta in v naslednjih dneh se je zvršilo v Parizu in njega okolici ono klanje, ki se navadno „pariško krvavo ženitovanje“ ali pa „svetojernejska noč“ imenuje. Pomorili so več tisoč kalvincev v stolišči in po deželi. Slabotni kralj odslej do smrti ni imel več miru, tako ga je vest pekla po noči in po dnevih. Njegov brat in naslednik slabotni

Henrik III. (1574—1589) je kot silno neznačajan in razuzdan vladar omahoval mej hugenoti in gorečimi katoliki (Guisi). Po takem se ni čuditi, da je nazadnje izgubil vso veljavo v državi. Ko je v tej zadregi dal umoriti guiska brata (vojvodo Henrika in kardinala Ludvika), uprla se mu je večina katolikov. In sledkar je kralj ubežal v tabor svojega sovražnika Henrika, kalvinskega kralja navarskega; tu ga je verski prenapetnež dominikanec Jakob Clement umoril (1589). Ker je ž njim izmrla valoiska rodovina, prišla je sorodna bourbonska na kraljev prestol.

2. Rodovina bourbonska. Henrik IV. (1589—1610), prvi bourbonski kralj v Franciji, je bil stoprv l. 1593. v obče priznan, ko je h katoliški veri prestopil. Da bi v bodoče nikdar več ne razsajale verske vojske, prijavil je „razglas nanteski“ (1598), v katerem je hugenotom popolno svobodo v verskih rečeh priznal ter jim dal enake državne pravice s katoličani.

Bil je Henrik kaj plemenit, moder in pravičen vladar, ki je na vso moč za državo skrbel. V tem ga je najzdatniše podpiral kalvinski minister Sully. Pospeševal je posebno kmetijstvo ter kmetu zdatno zmanjšal davke („naj bi vsak kmet imel v nedeljo svojega petelina na mizi“), podpiral tudi obrtnijo in kupčijo ter jej več vodnih prekopov in dobrih cest napravil. Ker je kaj varčno gospodaril z državnimi dohodki, izplačal je kmalu ves državni dolg

ter si nabral celo velik zaklad. — Na zunanje pa je Henrik neprestano mislil, kako bi zmanjšal svetovno oblast Habsburgovcev na Španskem in Avstrijskem. Ko prav je nameraval veliko vojsko v Nemcih, umoril ga je verski prenapetnež Ravailiac. Za mladoletnega sina in naslednika

Ludvika XIII. (1610 - 1643) ponovili so se notranji razpori. Ko pa je Ivan Armand du Plessis, poznejši kardinal in vojvoda Richelieu postal prvi minister ter je državo vodil (1624—1642), povrnila sta se kmalu mir in red v Francijo.

Richelieu je najimenitniši državnik francoski; razumno in previdno, trdno in dosledno je ravnal pri vseh svojih opravilih in podjetjih ter tudi srečno dosegel tri imenitne smotre: utrdil je državno jedinstvo, okrepil kraljevo oblast v državi in pomnožil francoske države vpliv v inostranskem svetu. Da bi zadnje dosegel, pobijal je habsburško oblast povsodi ter se zavezal celo s protestanti in jih podpiral v nizozemski in 30letni vojski.

Angleško in Irsko za časa Tudorcev.

(1485—1603).

1. **Ustanovitev Anglikanske cerkve.** Po strahoviti notranji vojski mej rudečo in belo rožo je Angleški skoro samovoljno gospodoval Henrik VII. (1485—1509) ter kraljevo oblast močno povečal. Nasledoval mu je njegov kaj strastni sin

Henrik VIII. (1509—1547), jeden najbolj samosilskih vladarjev angleških. Sprva goreč katolik je branil katoliško cerkev krivoverskih napadov ter je zoper Lutra spisal celo posebno obrambo sv. zakramentov; zato mu je papež podelil častni naslov „defensor fidei“ (branitelj vere). Ko pa papež ni hotel razvezati njegovega zakona s Katarino Aragonsko, razdril je vsaktero zvezo angleške cerkve s papežem, spodil svojo prvo ženo ter se poročil z dvorsko gospodično Ano Boleyn (1532); ob enem je prisilil državni zbor (parlament), da ga je oklical za glavarja samostalne angleške cerkve. Pregarjal in moril je vse nasprotnike cerkvene njegove nadoblasti (slavni državni kancelar Tomaž Morus in škof Fisher), zatrl vse samostane in si osvojil njih premoženje. Zavrgel pa ni niti verskih resnic katoliške cerkve, niti bogočastnih obredov niti cerkvene uprave. Tudi je luterance in kalvince enako hudo pregarjal kakor katoličane. Enako samosilsko je ravnal s svojimi ženami, katerih je po vrsti šestero imel; mej temi je dve dal celo umoriti. V zunanjih razmerah, ktere je sprva vodil kardinal Wolsey, poslej pa Tomaž Cromwell,

omahoval je mej Francijo in cesarjem Karlom V. Po njegovi smrti je prišel

Edvard VI. (1547—1553), sin njegov od tretje žene Jovane Seymourove, na prestol. Temu slabotnemu kralju je nasledovala Katarina Katoliška (1553—1558), hči Katarine Aragonske, ki je z nova povzdignila katoliško cerkev, odpravila vse verske naredbe in premembe svojega očeta (Henrika VIII.) in svojega prednika ter krivoverstvo siloma zatirala. Prav nasprotno pa je ravnala nje naslednica Elizabeta, hči Ane Boleynove in Henrika VIII. Res se ta ni izrekla za protestante, pa odpovedala se je papežu ter ustanovila (1561) anglikansko cerkev, ki se je do sedanjega časa ohranila. Po verskih resnicah (razglašeni v 39 članih) je ta cerkev zeló podobna kalvinski, po cerkvenih obredih pa katoliški, zlasti tudi v tem, da je ohranila staro upravo in staro razredbo svojih duhovnikov (nadškofov, škofov itd.). Hudo je preganjala in morila katoličane pa tudi (kalvinske) prezbiterijance, ki niso hoteli priznati niti škofovske oblasti niti bogočastnih obredov anglikanske cerkve. — Le Irci so kljubu vsemu zatiranju ohranili katoliško vero.

Elizabeta (1558—1603) se po pravici vrsti mej najimenitniše vladarje britanske. Bila je kaj resnobnega in stanovitnega značaja, previdna in bistroumna in duševno močno izobražena. Ker so jo podpirali izvedeni in modri državniki (Nikolaj Bakon, Viljem Cecil), povzdignilo se je kraljestvo na prav visoko stopinjo tvarnega in duševnega razvitka. Kaj hudo pa je ravnala s katoliško Marijo Stuartsko, kraljico škotsko, ki je kot vnukinja sestre Henrika VIII., Elizabeti angleški prestol odrekala ter ga zase zahtevala.

Verska reformacija v Škotih in Marija Stuartska. Škodom so od l. 1370. kraljevali Stuartovci, ki so bili večinoma kaj nesrečni vladarji. Marija je po očetu Jakobu (1542) podedovala prestol ter uže v prvi mladosti prišla na francoski dvor, kjer se je s Francem II. omožila. Po rani smrti tega moža vrnila se je v domovino, kjer so za časa nje odsotnosti prebivalci vero spremenili. Johan Knox, kaj goreč učenec Kalvinov, je vrnivši se iz Genove (1559) predrzno napadal katoliško cerkev, oznanjeval kalvinstvo ter zanje kmalu pridobil vso deželo. Škotski krivoverci so se zvali prezbiterijanci.

Marija Stuartska se je odlikovala po svoji lepoti in duhovitosti; nje ostro katoličanstvo in veselo življenje ste močno v oči bodli kalvinske Škote, tako da so jo hudo črtili in surovo napadali. Ko se je omožila z grofom Bothwelom, dozdevnim moriteljem svojega drugega moža (H. Darnley), uprli so se Škoti, kraljico s prestola pahnili ter jo vjeli. Res je Marija kmalu ušla iz ječe, a

ker so nje sledniki bili znova pobiti, ubežala je iz Škocije na Angleško (1568). Pa kraljica Elizabeta jo je dala ugrabiti ter jo je celih 18 let zaprto imela, ker se ni hotela odpovedati angleški kroni in zavezi s katoličani in s španskim in francoskim dvorom. Katoliki so v obče obžalovali žalostno nje osodo. Mnogo zarot tudi mej najimenitnejšimi angleškimi plemenitniki je skušalo Marijo osvoboditi. Ko je bila zadnja zarota (Babington), ki je baje nameravala Elizabeto s prestola pahniti in Marijo nanj posaditi, krvavo zatrta, zatožili so tudi Marijo, da je zanjo vedela. In obsodili so jo in usmrtili (1587).

Ta silovita smrt katoliške Marije je napotila španskega kralja Filipa II., da je pripravljaj vojsko zoper krivoverske Angleže. Črtil je tudi Elizabeto, ker je v Angliji katolike preganjala, ker je uporne Nizozemce podpirala in ker je predrzni angleški pomornik Franc Drake (ta je bil prinesel prvi krompir v Evropo) španske naseline v Ameriki pustošil in španske ladije ropal. Pa pogin „nepremagljive armade“ (1588, angleški admiral Howard) je otel Elizabeto Filipove osvete ter Angležem pripravljaj poznejše gospodstvo na morji. Ustanovila je prve naselbine v Severni Ameriki (Virginija) pa imenitno „vzhodno indijsko kupčijsko družbo“. Zeló zacvetlo je tudi angleško obrtnijstvo, zlasti volnarstvo, s katerim so se naseljeni nizozemski ubežniki najbolj pečali. — Za Elizabete je živel tudi najimenitnejši pesnik angleški, Viljem Shakespeare, najslavnejši dramatik vsega sveta.

2. Velika Britanija in Irsko za prvih dveh Stuartovcev (1603—1649). Po Elizabetini smrti je prišel na angleški prestol škotski kralj Jakob I. (VI.), sin nesrečne Marije Stuartske, ter je tako zjedinił vsa tri kraljestva in se imenoval „kralj velikobritanski in irski.“ Ker je bil v verskih stvareh silno nepotrpen („razstrelna arota“, 1605) ter je hlepel po neomejeni kraljevski oblasti, izbudila se je občna nezadovoljnost po deželi. Ta se je pomnožila in razširila za njegovega sina in naslednika Karla.

Karl I. (1625—1649) se ni prav nič oziral na zakonite zahteve angleškega parlamenta in na staro zapisano pravo angleškega naroda ter je popolnoma samovoljno in silno hudo vladal (samovoljno nakladanje davkov in samovoljno zapiranje ljudij, zlasti državnih poslancev v ječo; — prošnja za pravico“). Vsled tega in ker je Škotom hudo razžalil verske čuti (vsiliti jim je hotel anglikansko vero) nastali so strastni razpori mej narodom in vladarjem, iz katerih se je kralju pogubna vojska z angleškim parlamentom

porodila. Oliver Cromwell je vodil verske napetosti goreče parlamentove čete („okrogloglavci“ ali protestanti iz mest in kmetov) ter je kraljevo vojsko („konjeniki“ ali plemenitniki, duhovniki in katoliki) popolnoma premagal (1645). Nesrečnega kralja so Škoti vjeli ter ga prodali njegovim najhujšim sovražnikom, ki so ga kot samosilnika, izdajalca, morilca in državnega sovražnika obsodili in 30. dne prosenca 1649 usmrtili.

Mej okrogloglavci ločili ste se dve stranki: stranka z mernih prezbiterijancev, navadno puritancev zvana, pa stranka nezavisnikov (independentov), najhujših verskih in političnih prenapetnežev. Ti so hoteli odpraviti vse verske oblasti in naredbe (tudi duhovnike) in pa kraljevo vlado. Načelnik jim je bil Oliver Cromwell, ki se je po sanjarski gorečnosti za vero, po strastni častilakomnosti, po največi stanovitnosti in po izvedenosti in spretnosti v vojski posebno odlikoval. Ta mož je independentom pridobil prednost v vojski in parlamentu („krni zbor“) ter kralja obsodbo in smrt povzročil.

Tridesetletna vojska (1618—1648).

1. **Matija (1612—1619)** je bil po smrti Rudolfa II. izvoljen na cesarski prestol nemški, na katerem pa ni bil srečniši od svojega brata. Sprva je imel mnogo opraviti z erdeljskimi homatijami in Turki. Sultan je bil namreč odstavil Štefana Batorija (Batoriji so po smrti Sigismunda Zapoljskega (1571) gospodovali Erdeljski) ter Betlen Gaborja za kneza postavil (1613). Temu se je ustavil cesar in po nasvetu svojega ministra kardinala Klezela sklical „občni stanovski zbor iz čeških, ogerskih in svojih avstrijskih dežel v Linc (1614) ter ga je prosil pomoči zoper Turke. Ker so mu stanovi odbili prošnjo, podaljšal je Matija premirje s Turki za 20 let ter priznal Betlen Gaborja na Erdeljskem (1615). — Ker je bil brez otrok, posinil je nadvojvodo Ferdinanda iz štajerske vrste ter ga dal v Čehih in Ogrih za kralja kronati. Konci njegovega vladanja se je v Čehih vnela 30 letna vojska, ki se je kmalu tudi čez Nemčijo razširila.

a) **Češko-palatinska vojska (1618—1625).** Protestanti v Čehih so bili sezidali cerkvi na cerkvenih posestvih v Brunovem in Klostergrabu. Temu sta se uprla praški nadškof in brunovski opat in njima je tudi cesar pritegnil. Cesarjev odlog je toli razkačil protestante, da so kraljev grad v Pragi napadli ter nevšečna jim cesarska namestnika Martinica in Slavato pa njiju tajnika Fabricija skozi okno vrgli (čudovita rešitev; 1618). Uporniki so se sedaj polastili vrhovne oblasti, pregnali jezuite iz Češke in začasno vlado izročili 30 vodjam, katerim načelnik je bil V. Rupski;

zbrali so tudi razmerno veliko vojsko ter jej za poveljnika dali grofa Matija Turna. Ko so vstajniki, podpirani od grofa Mansfelda (poveljnika protestantske unije), polastili se vse Češke ter drli nad Avstrijo, umrl je cesar Matija (1619).

2. **Ferdinand II.** (1619—1637) je bil kaj stanoviten in krepek vladar, ki je ves čas hrepenel in delal na to, da bi krivoverstvo povsodi zatrl in katoliško cerkev poveljčal. Po takem se ni čuditi, da je jezuit Lamormain imel največ vpliva na njega. Po Štajerskem, Kranjskem, Koroškem in Primorskem je bil uže kot nadvojvoda odpravil krivo vero. Zato so ga protestanti toli črtili in ga sedaj v Čelih tudi za kralja niso hoteli spoznati; celó odstavili so Ferdinanda in kraljem izvolili Friderika V., polatinskega izbornika in načelnika protestantske zaveze. Matija Turn je prišel pred Dunaj ter je mesto oblegoval. V Ogrih so protestanti kraljem izvolili Betlen Gaborja, ki je Avstriji z vojsko pretil. In na Dnnaji samem nadlegovali so protestantski stanovi mladega vladarja v cesarski palači (Saint Hilairjevi oklopniki). Pa Ferdinand se ni vstrašil teh nevarnostij ter je bil kmalu rešen iz vseh zadreg. Šel je v Frankobrod, kjer je bil za nemškega cesarja izvoljen. Dobil je tudi raznih zaveznikov (Maksimilijana Bavarskega, načelnika katoliške lige, luteranskega izbornika Saskega in španskega kralja) zoper sovražnike.

Tako je Friderik Palatinski le malo časa vladal Češkej. Leta 1620 je Maksimilijan Bavarski z vojsko katoliške lige (poveljnik Tilly) pridrl na Češko ter je protestantsko vojsko na Belej gori popolnoma premagal. Pozimski kralj Friderik je sedaj ubežal prek Nemčije v Holland. Cesar ga je preklical ter mu vzel celó Palatinat, kterege so bili Španci posedli. Lužice in Slezijo je bil Ferdinandu podvrgel saski izbornik, z Betlen Gaborjem pa je v Mikulovem (Nikolsburg, 1622) cesar sam sklenil mir ter mu prepustil Erdeljsko in bližnje ogerske županije.

Sedaj je cesar strahoval upornike; nektere je dal usmrtiti, druge pa je iz dežele pregnal ter jim vzel vso vlast. Uničil je veličanstveno pismo, protestantom vzel vse pravice in svoboščine ter jezuite zopet v deželo poklical. Kmalu je po Češkem, Moravskem, Gorenji in Dolenji Avstriji tudi siloma zatrl krivoverstvo. Le Ogrom in Slezijancem je potrdil njih državljanske in verske svoboščine. — Pridobljen palatinat z izborno pravico in častjo je l. 1623. podelil Maksimilijanu Bavarskemu ter sebi rešil zastavljeno Gorenjo Avstrijo.

b) **Danska vojska** (1625—1629). Vsled kalmarske unije so danski kralji vladali tudi Norveški in Švedski in pridobili Schleswig in Holstein. Za Kristijana II. so se l. 1521. Švedci osvobodili ter zopet ustanovili posebno kraljestvo. Ker je bil Kristijan zelo samosilsk vladar, izpodili so ga ter njegovega strijca Friderika I. na prestol postavili (1523). Ta je odpravil katoliško vero v kraljestvu, uvedel luteranstvo ter se s plemenitniki polastil cerkvenih posestev. Naslednji kralji so svojo oblast utrjevali; med njimi je bil tudi Kristijan IV., ki se je sedaj cesarju Ferdinandu II. uprl.

S Kristijanom so potegnili vsi protestanti v severni Nemčiji; Hollandci in Angleži so ga pa z denarji podpirali; pridobili so tudi Betlen Gaborja, da je na Ogerskem ponovil vojsko zoper Ferdinanda II. Tolikim cesarjevim sovražnikom uprli ste se dve vojski: vojska katoliške lige (poveljnik Tilly) in cesarska vojska (poveljnik Wallenstein).

Albrecht Waldstein ali **Wallenstein** je bil iz staročeške plemenite rodovine. Bistroumni in brezobzirni mož je bil silno čestihlepen. V vojaških stvareh je bil posebno izveden in izkušen, tako da je kmalu uredil najbolj razuzdane čete najetih vojščakov, a znal jih je tudi navdušiti za svoje namene in jih navezati na svojo osebo. Podedoval je veliko bogastvo ter je še močno pomnožil, ko je cesar Ferdinand po očitni dražbi prodajal upornikom vzeta posestva na Češkem. Imel je baje okoli 800.000 for. letnih dohotkov.

Začetkom danske vojske se je ta slavni polkovnik ponudil cesarju, da bode nabral 40.000 vojščakov in jih brez državnih troškov vzdrževal. Cesar mu je v to privolil, dasiprav je Wallenstein neomejeno nadpoveljništvo zahteval. Vojska se je za cesarja kaj srečno vršila. Najprej je Wallenstein pri Desavi na Labi (1626) premagal Ernesta Mansfelda, ki se je umaknil na Ogersko, da bi se zjedini z Betlen Gaborjem. (Ta se je znova pogajal s cesarjem; Mansfeld kot junak umrje v Dalmaciji.)

V tem je hrabri Tilly kralja Kristijana premagal pri Lutru na Barenbergu v Brunšviškem (1626) ter ga pregnal v Holstein. Nato se je združil z Wallensteinom in oba sta kralju vzela Schleswig in Jutlandijo ter ga prisilila, da je v Ljubeku (1629) sklenil mir s cesarjem. V tem je Kristijan nazaj dobil izgubljene dežele, odpovedal se vsakteri zavezi zoper cesarja ter obljubil, da se ne bode nikdar več vtikal v nemške zadeve.

Wallenstein je takrat vzel Meklenburg (ktero mu je cesar v fevd podelil: „vojvoda meklenburški“) in posedel Pomorjansko razen Stralsunda („Vzeti hočem Stralsund, ko bi tudi bil z verigami na nebo priklen“).

Povračilni razglas (1629). Po teh zmagah je Ferdinand dospel na vrhunec svoje mogočnosti; zato je hotel porabiti to priliko, da bi krivoverstvo v Nemčiji prikračil in katoliško cerkev povzdignil. Nalaganje se na verski mir augsburški (1555) izdal je cesar povračilni razglas. Po tem naj bi protestanti katoliški cerkvi povrnili vsa posestva, ktera so jej bili po pasovski pogodbi (1552) vzeli; in versko svobodo naj bi uživali le sledniki augsburške veroizpovedi, ne pa kalvinci ali reformati.

In Wallensteinu je ukazal cesar, naj izvrši ta razglas. Protestanti so se kar strahu tresli, ker mogočni vojskovod je pretil uničiti samostalnost vsem knezom. Zato so se v državnem zboru rezenskem (Regensburg) zjediniili s katoliki ter prosili cesarja, naj odstavi Wallensteina. V ta namen jih je podpihoval tudi francoski minister Richelieu (kapucinec Jožef). Ker bi cesar rad pridobil kneze, da bi bili njegovega sina za rimskega kralja izvolili, poslovil je res Wallensteina in tako izgubil najboljšega vojskovoda ob času, ko bi ga bil najbolj potreboval (1630). Ta se nikakor ni upiral, ampak šel je na svojine na Češkem, kjer je prav kraljevski živel. Vojska njegova se je večinama razgubila.

c) **Švedska vojska** (1630—1635). Po Kristijanu II. napravljeno „stokholmsko klanje“ (1520) je toli razsrdilo Švedce, da so se siloma iznebili danskega jarma ter drznega svojega voditelja Gustava Waso za nezavisnega kralja izvolili. Novi kralj je uvedel luteranstvo, odpravil katoliško vero ter se obširnih cerkvenih posestev polastil; s tem je močno pomnožil svojo oblast. Ta je za njegovih naslednikov vendar močno propadala in stoprv slavni Gustav Adolf (1611—1632) jo je popolnoma okrepil. Tudi je v srečnih vojskah zoper Ruse, Dance in Poljake državo močno razširil ter skušal Švedcem pridobiti izključno oblast na Baltskem morji. To posebno ga je zapletlo v 30 letno vojsko, po kterej je Švedska za sto let bila najmogočnija država v severni Evropi.

Razvnetost nemških protestantov in hlepenje po tujih deželah ste napotile Gustava Adolfa in Richelieua, da sta se v nemške homatije vtaknila. Pri Greifswaldu je stopil Gustav Adolf z malo a dobro izurjeno vojsko na suho. Sprva sta se mu prostovoljno pridružila le dva državna stanova (Hessen-Kassel in državno mesto Devin — Magdeburg).

Skupna nevarnost je zopet zjediniila katoliške kneze s cesarjem. Slavni Tilly, poveljnik katoliške lige, je napadel in oblegoval mogočni Devin ter ga vzel (1631); potem je šel nad izbornika saskkega, da bi ga prisilil postaviti se na cesarjevo stran. V tej zadregi je knez saski sklenil zavezo s švedskim kraljem, kateri se je bil prav takrat tudi z Brandenburgom pogodil. Gustav Adolf

je nagloma pridrl na Sasko ter je na Širokem polji (Breitenfeld, 1631) pri Lipskem popolnem potolkel Tillyja. Ta zmaga je privabila kralju mnogo zaveznikov. Sasi so na to napadli Češko ter posedli Prago; kralj sam pa je drl po Frankovskem na Švabsko, kjer je na Liku znova premagal Tillya (1632. Ranjen Tylly †). Sedaj je Gustav Adolf neovrt posedel Bavarsko ter prek Augsburga prišel v Monako; in od tu je pretil Avstriji.

Wallenstein zopetpoveljnik. Smrt Gustava Adolfa. V tej veliki nevarnosti za Avstrijo in cesarja se je Wallenstein („vojvoda friedlandski“) res udal, da je nabral novo vojsko; poveljništvo pa je stoprv prevzel, ko mu je bil cesar priznal toli izvenredne pravice, kakoršnih niti poprej niti poslej ni noben cesarski vojskovod imel. Wallenstein je najprej nagloma pregnal Saksonce iz Češkega; potem je šel na Bavarsko ter je nameraval vzeti Norimberk. A Gustav Adolf je rešil mesto ter se tik njega utaboril; njemu nasproti utaboril se je tudi Wallenstein. Tako sta si več tednov nasproti stala najslavniša vojskovoda tadanjega časa. Pomanjkanje živeža je nazadnje napravilo švedskega kralja, da je nasprotnika napadel, a Wallenstein je krvavo odbil naskok. Nevoljen je kraj umaknil se proti Donavi, Wallenstein pa je naglo drl na Sasko, da bi kneza izbornika prisilil k cesarju prestopiti. Gustav Adolf je izprevidel nevarnozt ter je šel za Wallensteinom ter ga pri Lützeniu (1632) prijel. V krvavi bitki so Švedci sicer zmagali, pa izgubili so kralja; tudi cesarska vojska je veliko trpela ter izgubila preslavnega konjiškega poveljnika Pappenheima. Wallenstein se je umaknil na Češko ter se je odslej jako sumljivo vedel.

Wallensteinova smrt. Bernard Weimarski in Švedec Horn sta sedaj dobila poveljništvo črez švedsko vojsko, prebrisani kancelar Axel Oxenstjerna pa je vodil diplomatske zadeve in v Heilbronu sklenil novo zavezo z nemškimi protestanti. Ker se Wallenstein vkljebu nujnim pozivom od strani cesarja nikakor ni ustavljal sovražni vojski ter jej je celó Rezno, glavni branik Bavarski in Avstriji, prepustil, jeli so ga na cesarskem dvoru hudo obrekovati in sumničiti; to tem bolj, ko so izvedli, da se na skrivnem s Sasi in Švedi in celó s Francozi pogaja. Ta sumnja o Wallensteinovi zvestobi se je nekako potrdila, ko so se v Pelznji skoro vsi njegovi polkovniki v pismu zavezali, da mu bodo vedno zvesti ter zanj prelili zadnjo kapljo krvi (1634). Sedaj so mnogobrojni njegovi obrekovalci in sovražniki kmalu pridobili cesarja, da ga je odstavil in nadpoveljništvo izročil grofu Gallasu. Ko je Wallenstein to izvedel, šel je, zapuščen od večine polkov, v Heb (Eger), da bi se s Sasi in

Švedci tem lažje združil. A tu sta Buttler in Gordon umorila izdajalca in njemu najbolj udane slednike (1634).

Praški mir. Na srečo niso Švedci porabili zmešnjave v cesarki vojski, ktere nadpoveljništvo je cesarjev sin Ferdinand (Gallas je bil njegov svetovalec in pravi voditelj) prevzel. Ta se je združil z ligino vojsko (poveljnik Jovan Wertski) ter je protestante pri Nördlingenu popolnoma premagal (1634). Vsled te zmage so pobiti protestanti zatekli se k Francozóm, saski izbornik pa je s cesarjem sklenil mir praški (1635), v katerem mu je cesar Lužice končno odstopil. Temu miru so pristopili skoro vsi protestanti v severni in srednji Nemčiji.

d) **Švedsko-francoska vojska (1635—1648).** Po praškem miru so postali Francozje očitni sovražniki avstrijskim vladarjem ter so sami začeli vojsko zoper španske in avstrijske Habsburgovce. Zoper španskega kralja Filipa IV. so podpirali Hollandce, Katalonce in Aragonce (ki so se bili uprli) in tudi Portugalce, ki so se bili odcepili od Španske ter znova nezavisno kraljestvo ustanovili (1640). V Nemcih so se pa kar naravnost vojskovali zoper Avstrijo. Katoličani so bili premagani pri Rheinfeldenu in Wittstocku (1636). Kmalu potem je umrl cesar Ferdinand II. in nasledoval mu je sin

3. **Ferdinand III. (1637—1657).** Vojska se je nadaljevala in razuzdani vojščaki so strahovito razsajali po raznih deželah. Švedski general Torstenson je cesarjeve premagal na Širokem polji (Breitenfeld, 1642) in pri Jankovem (1645) ter je celó Dunaju pretil. Stoprv l. 1648. so v Monastru (Münster) in Osnabrücku v Westfaliji sklenili (po deželi imenovani) westfalski mir.

e) **Westfalski mir (1648)** je določil l. v verskem oziru: V bodoče imajo reformati (kalvinci) iste pravice in svoboščine kakor luteranci in katoličani. Krivoverci morajo katoliški cerkvi povrniti le ona posestva, ki so je od začetka l. 1624. jej vzeli. Isto leto velja tudi za jus reformandi raznih državnih stanov.

2. V državnem oziru se je jedinost cesarstva po polnem razkropila. Državni stanovi so zadobili pravico zaveze sklepati mej seboj in celó z inostranskimi državami (s pristavkom, da te zaveze ne smejo biti zoper cesarja in cesarstvo).

3. Zeló je ta mir premenil meje cesarstva in posamičnih dežel. Švajca in Hollandska ste bili ločeni od Nemčije ter kot samostalni državi priznani. — Francija je dobila habsburška

posestva v Alzaciji in priznano nadoblast črez škofije Metz, Toul in Verdun. — Švedje so dobili Prednje Pomorjansko, Vismar, Bremen in Verden pa 5 milij. tolarjev vojne odškodnine. — Izbornik brandenburški je dobil Zadnje Pomorjansko, Devin, Halberstadt, Minden in Kamin. — Hessenkasselski knez je dobil opatijo Hersfeld in 600.000 tolarjev vojne odškodnine, Meklenburški knez pa Schwerin in Ratzeburg. — Saski knez je obdržal Lužice, bavarski pa Gorenji Palatinat in izborništvo. Sin pregnanega Friderika V. je dobil Dolenji Palatinat in čast in naslov izbornega kneza (sedaj je bilo 8 izbornikov).

Omika za prve dobe.

Verstvo. Vsled verskega razkola se je v Evropi močno prikratila oblast katoliški cerkvi, a ta je to izgubo poravnala z velikanskimi pridobitvami v novonajdenih deželah, po katerih so misijonarji (frančiškani, dominikani in jezuiti: jezuit Franc Ksaver, „apostelj indijski“) katoliško vero oznanjevali. V ta namen je papež Gregor XV. v Rimu ustanovil posebno družbo „Congregatio de propoganda fide“ (1622), s katero je bil poslej sklenen imeniten zavod za odgojevanje misijonarjev (collegium de propaganda fide). Tudi protestanti, zlasti angleški so ustanavljali društva, ki so njih vero po naselbinah oznanjevali.

Ustavne in pravne razmere. Plemstvo in duhovništvo ste še skoro v vseh deželah in državah kratili oblast vladarjev. Verski razkol je v raznih državah uničil veljavo duhovništva ter razmerno pomnožil kraljevo oblast; tudi meščanstvo je po raznih straneh pridobilo dokaj veljave, na drugi strani pa je silno trpelo po vojskah ter izgubilo samozavest in pogumnost, kateri ste je v srednjem veku toli odlikovali. V Nemcih se je cesarjeva oblast razdrobila, okrepila in pomnožila se je pa oblast habsburških vladarjev po avstrijskih deželah. Popolnoma neomejena pa je postala kraljeva oblast v Špancih in Francozih, popolnoma omejena pa v Veliki Britaniji in Irski. — Sodne oblasti so se večinoma polastili knezi, ki so pravosodje izročali učenim pravnikom. Ti so se izučevali na vseučiliščih, kjer se je narodno pravo zanemarjalo, rimsko pravo pa posebno gojilo (v Avstriji so se ustanovila nova učilišča v Olomuci, 1573, Gradci, 1586 in Trnavi na Ogerskem, 1635). — Tezalnice. Čarovniške pravde. — Nevoljstvo kmetskega stanu je bilo še hujše in splošniše nego v srednjem veku.

Vojaštvo se je vsled najdbe smodnika popolnoma prestvarilo. Konjiki in plemenitniki so izgubili svojo veljavo v vojski. Na njih mestu so se sprva odlikovali najetniki (zlasti švajcarski), poslej

pa prosti vojščaki. Poleg teh so kmalu zasloveli strelci z vilicami, ki so svoje težke puške na vilice opirali, ko so streljali; najimenitniši strelci z vilicami so bili Španci. Gustav Adolf je uvedel lahke puške muskete (zato musketirji). — Pri konjištvu so mesto srednjeveških vitezov bili oklepniki (kirasirji); pozneje so se jim pridružili dragonci, bolj lahki konjeniki s cepinom in musketo, v cesarskih vojskah pa tudi ogerski huzarji in poljski kozaki.

Šolstvo so posebno podpirali protestantovski stanovi poslej pa še bolj očetje jezuiti; ti so povsodi ustanavljali imenitne šole, v ktere so celó protestanti svoje sine pošiljali. Konci te dobe pa je šolstvu novo podlogo postavil slavni Čeh Komenski (1592—1672; *Orbis sensualium pictus*).

Znanosti. Humanizem (naobraženost na podlogi grških in latinskih pisateljev, — *humanitas*) se je konci sedanjega veka porodil v Italiji ter se polagoma razširil čez vse zahodne in osrednje dežele evropske (*Celtes*, *Remhlin*, *Erasmus Rotterdamski*). — Dosta imenitniši za naslednji duševni napredek so pa oni učenjaki, ki so se s prirodoznanstvom pečali. Poljak *Nikolaj Kopernik* († 1543), začetnik novemu zvezdoznanstvu; to sta utrdila in dalje razvila *Iv. Kepler* (v *Gradci*, *Pragi* in *Linci*; † 1630; služil je pri *Rudolfu II.* in tudi *Wallensteinu*) in slavni Italijan *Galileo Galilei* († 1642 „in zemlja vender teka“). *Toricelli* († 1647), iznajditelj barometra. — Anglež *Bakon Verulamski* († 1626) in Francoz *Descartes* (1650). — Uporabna vrednost velikega napredka v zvezdoznanstvu pokazala se je l. 1582., ko je papež *Gregor XIII.* popravil julijanski koledar.

Narodno slovstvo je najbolj cvetlo na Italijanskem (*Ariosto*: „*Besni Roland*“; *Torquato Tasso*: „*Osvobojeni Jerusalem*“; *Macchiavelli*), Portugalskem (*Camoens*), Španskem (*Cervantes*; *Don Quixote*; *Lope de Vega*) in Angleškem (*Shakespeare* † 1616), dosta manj na Francoskem (*Rabelais*) in Nemškem *Meistergesang*: *Hans Sachs*, pa cerkvena in posvetna narodna pesem). — V Slovanih pa je najbolj cvetlo češko slovstvo v tako zvani „zlati dobi“ (1526—1620; *Jurij Strejc*; *Š. Lomnicki* pa razni pisatelji v češki prozi), *Bitka na Beli gori* (silovito zatiranje krivoverstva) je ustavila ves daljni razvoj. — Tudi v Slovencih se z reformacijo začne nova ali prva doba slovstva (*Pr. Trubar* 1508—1586; *Dalmatin*; *Bohorič*, *Krelj*; *T. Kren*).

Umetnost. **Stavbarstvo** se je prestrojilo v Italiji, zlasti po izgledu nekdanjih rimskih stavb (zato preporodni zlog — *renais-*

sance, pri katerem so premočrtne oblike in stebri pa obli obloki zopet prevladovali). Odlikuje se po veličji skupne stavbe in po skladnosti posamičnih delov. Cerkev sv. Petra v Rimu je najjemenitniša stavba preporodnega zloga in nje stavitelj Michelangelo Buonarotti († 1564) najodličnejši mojster. (Tudi v Pragi, Beči in Innsbrucku (grad Ambras) so imenitne stavbe rečenega zloga iste dobe.) Ta stavbar je bil tudi najodličnejši kipar in slikar svoje dobe.

V kiparstvu slové njegovi kipi: David, Mojzes in pa nagrobni spominki Medicejcev v Florenci. Krasni nagrobni spomeniki, ki v dvorni cerkvi v Innsbrucku mavzolej cesarja Maksimiljana I. lepšajc, so od Petra Vischerja († 1529) in od Al. Kollina († 1612).

Slikarstvo se je tudi v Italiji prerodilo in sicer v Florenci, kjer je Michelangelo ustanovil florentinsko slikarsko šolo (njegove slike v sikstinski kapeli so najjemenitniše). Rafael Sanzio iz Urbina († 1520) je začetnik in glavni zastopnik rimske slikarske šole (Matere božje, sv. rodovina, slike na mokro v Vatikanu — stanze in loggie). Najslavniši slikar beneške šole je Tizian, lombardske pa Leonardo da Vinci († 1595; sv. večerja.) Ta umetnost je kmalu tudi zacvetla v Nizozemcih, kjer sta Rubens († 1640) in van Dyck († 1641) najjemenitniša zastopnika brabantke šole. Mej Nemci so Dürer († 1528), Kranach (1553) in oba Holbein (oče in sin) najjemenitniši slikarji. — Močno napredovalo je tudi slikanje na steklu, zlasti za prve polovice 16. stoletja. Najodličnejši izdelki te vrste so v Švajci.

Glasba (muzika) je tudi v 16. stoletji jela močno napredovati. Sprva je prevladovala še cerkvena glasba, ktere slavna doba se v Italiji začinja z glasbarjem Palestrino († 1594); po vsem svetu pa slove Allegri († 1652) zaradi „miserere“. Tudi orglarstvo je v Italiji najprej zacvetlo. Poleg cerkvene glasbe se je sredi 16. stoletja porodila posvetna, okoli l. 1590. se je začela opera (igropev, t. j. uglasbena glediščna igra) in oratorij (uglasbena cerkvena glediščna igra).

Druga doba.

Od westfalskega miru do francoskega prevrata
(1648—1789).

Presilje francoskega kraljestva za Ludvika XIV. (1643—1715).

1. **Varstveno vladarstvo** v rokah Mazarina (1643—1661). Ker je imel Ludvik XIV. o smrti svojega očeta komaj 5 let, vodil je vladarstvo francoske države kardinal Mazarin in sicer prav po načelih svojega prednika, preslavnega kardinala Richelieua. V notranjih zadevah skušal je kraljevo oblast storiti neomejeno ter je vse nje nasprotnike (upor najjemenitnejših plemenitnikov in raznih parlamentov: fračarska vojska — fronde) popolnoma ugnal. Tudi na zunaj je

neutrudno spodkopaval in srečno pobijal oblast španskih in avstrijskih Habsburgevcev.

V westfalskem miru je Franciji pridobil Alzacijo in veliko vpliva na nemške zadeve. L. 1659. je sklenil s Španci pyrenaeski mir ter Franciji pridobil grofijo Roussillon v Pyrenaejah in pokrajino Artoisko in nekaj Flandrije na severni meji; svojemu kralju je pridobil špansko princesinjo Marijo Terezijo za ženo. Z vsem tem je močno utrdil in povišal veljavo francoskega kraljestva mej evropskimi državami.

2. **Ludvik XIV., samostalni vladar francoski (1661—1715)**, imel je sebe samega za izvor vse oblasti in milosti, imel se je za neomejenega lastnika vse države in vseh podanikov. Država mu je bila poosobljena v njegovi osebi in volja njegova mu je bila jedini zakon („l' état c' est moi“ — država sem jaz). Ta preširna samosvest in to živo samočutje ste se združevali z razuzdano gospodljivostjo, neizmernim napuhom in brezmejno gizdavostjo. Iz tega njegovega značaja so izvirale vse njegove težnje, katerim smotri so bili: popolnoma neomejena oblast v državi, povečanje in presilje frankovske države v Evropi, in da bi njega dvor bil najbolj bliščeč in najkrasniši v Evropi, da bi bil uzor in središče vsem drugim dvorom evropskih knezov. Ker mu ni manjkalo železne volje in primerne prebrisanosti, dosegel je ponosni kralj lahko vse svoje namene, to tem lažje, ker je imel krog sebe mnogo kaj spretnih mož, ki so mu bili popolnoma udani ter so njegove častilakomne namere podpirali in srečno izvrševali.

Najimnitniši ministri in vojskovodje Ludvikovi. Colbert, denarstveni minister, je uredil in zboljšal državno denarstvo ter kralju tvarne pomočke pripravljaj. Državni kancelar Le Tellier; tega sin kaj prebrisan vojni minister Louvois je skrbel za mnogobrojne, dobro oborožene in dobro uvežbane vojske (vpeljal je bajonete ali vojaška bodila). Turenne, Condé, Luxembourg i. d. so bili odlični vojskovodje. Vauban, najbolj prebrisan stavitelj trdnjav, je zabranil severno mejo s pasom najmočnejših trdnjav.

3. **Notranje razmere.** Colbert (denarstveni minister), je z raznimi napravami in naredbami čudovito pospešil kupčijo in obrtnijo ter s tem imovit meščanski stan ustanovil; manj pa je skrbel za kmetski stan, ki je vsled tega tudi ostal reven in zavisen:

Obrtnost je pospeševal posebno, da je vvažanje surovin olajšal, z visoko privoznino (zaščitna carina) pa tujim izdelkom obteževal in branil pot na francoska trgovišča. Dalje je z državnim denarjem podpiral razne obrtnije in ustanovil državne tvornice (fa-

brike, n. pr. po vsem svetu znano porcelarnico v Sèvresu v pariški okolici) ter na novo vvedel več novih obrtnij (zlasti za nagizdno blago). Kmalu so bili razni francoski izdelki, kot zlatenina in dragotina, svilenina, preproge (gobelins), čipke, zrcala, ure, novošegno blago in vsi izdelki za bolj olikano in razkošno življenje po vseh evropskih tržiščih na najboljšem glasu.

Kupčijo je podpiral z dobrimi cestami in imenitnimi prekopi (canal du midi). Ustanovil je več kupčijskih društev, prekomorskih naselbin (v Vzhodnji Indiji, Cayenni, na Madagaskarji i. d.) Napravil je mnogobrojno kupčijsko ladijevje pa premočno pomnožil tudi vojne ladije. — S posebnim zakonikom skrbel je tudi za pravosodje.

Znanosti in umetnosti (oboje je razen Colberta tudi kralj sam močno podpiral) so toli zacvetle, da se ta čas imenuje njih zlata doba. Iz te dobe so razna dela v vezani in nevezani besedi (Corneille in Racine: žaloigre; Molière: vesele igre; Boileau: lirične in satirične pesni; Lafontaine: basni), ponosne stavbe s krasnimi kipi in gaji, dragocene knjižnice, velikanski zavodi in zbirke za prirodoznanstvo in akademija učenjakov in umetnikov.

Dvor. Središče vse kraljeve bliščobe in mogočnosti bil je dvor v Versaillesu, kjer je Ludvik z neizmernimi troški napravil si sanjarsko-krasen grad; tu je kot napolbog stoloval sredi pesnikov, učenjakov, umetnikov in popolnoma zavisnih plemenitnikov in dostojanstvenikov, ki so bili vedno pripravljene kralju vse — imenje in življenje pa tudi osebno poštenost žrtvovati. To nezumno razkožje in lehkomišelnost življenje na kraljevem dvoru ste državi polagoma spodjedali vse moči ter spodkopavali sramežljivost in poštenost najprej v viših stanovih, potem pa tudi mej priprostim narodom. Ker so razen tega še neprestane vojske in preganjanje hugenotov blagostanje državi neprestano zmanjševala, jela je Francija proti koncu Ludvikovega kraljevanja vsestransko propadati.

Marquise de Maintenon (prejšna vdova pesnika Scarrona po- slej druga kraljeva žena) je posebno pregovorila kralja, da je preklical razglas nanteski (1685). (Vsled tega so strahovito preganjali hugenote (dragonade), kar je v južni Franciji krvavo notranjo vojsko povzročilo. Ker se mnogo hugenotov ni hotelo odpovedati svoji veri, izselilo in pobegnilo jih je blizu pol milijona v Švajco, Brandenburg, Holland in Angleško. To je močno škodilo državi, kajti hugenoti so bili kaj imoviti, olikani in delavni ljudje, ki so razne obrtnije (zlasti svilarstvo in nogovičarstvo) v rečene dežele zanesli.

3. **Ludvikove vojske** se zovejo *roparske*, ker jih je brez pravnega vzroka le začel, da bi svojo državo s tujimi pokrajinami povečal.

a) Prva roparska vojska (1666—1668). Po smrti svojega tasta, španskega kralja Filipa IV., zahteval je vkljubo odpovedi svoje žene po nekem domišljenem pravu špansko Nizozemje za sebe ter je nemudoma začel vojsko. Da bi Ludvik ne dobil prevelike nevarne moči, sklenili so Hollandci zavezo s Švedci in Angleži (Triple-alliance) ter so ga prisilili k aachenskemu miru (1668). V tem je obdržal trdnjave ob belgijski meji, vrnil pa je Špancem, posedeno Franche Comté.

b) Druga roparska ali hollandska vojska (1672—1678). Da bi se maščeval nad Hollandci, ki so bili zavezo trojnih držav sprožili, pridobil je najprej Angleško in Švedsko in pa razne nemške kneze (Kolin, Münster, Hannover); potem je nenadoma napadel Hollandsko ter je večinoma osvojil. Uže je mislil napasti glavno mesto Amsterdam. Kar so domoljubni Hollandci odprli zatvornice žlebov in prekopov in povodenj je Francozom zaprla daljno pot. Pogumni upor Hollandcev, ktere je namestnik Viljem III. Oranski vodil, napravil je cesarja Leopolda, španskega kralja Karla II. in brandenburškega izbornika Friderika Viljema, da so se zoper Francoze zavezali. Po dolgi vojski v Nizozemcih, v Porhenji in severni Nemčiji (Friderik Viljem je pri Ferbelinu zmagal Švedce, 1675) sklenil je Ludvik s posamičnimi nasprotniki mir v Nimwegenu (1678). V tem niso Hollandci ničesa izgubili, Spanci pa pokrajino Franche-Comté in cesar trdnjavo Freiburg v Brizgavu. Friderik Viljem je naslednjo leto moral skleniti mir v St. Germain en Laye in vrniti Švedom osvojeno si Pomorjansko.

c) Reunione ali ponovljeno zjedinjenje raznih posestev s Francijo (1680—1684). Leta 1680. je Ludvik ustanovil 3 sodišča ter jim ukazal preiskovati, ktera nemška in španska posestva so bila nekdanj združena z deželami v zadnjih mirih Franciji odstopljenimi. Zaznamovanih posestev (črez 600 raznih krajev) se je Ludvik brez najmanjše pravice polastil; dalje je vzel Spancem Luxenburško, Nemčiji pa Strassburg (1681). — Cesar, v hudi vojski s Turki, je moral z Ludvikom celó skleniti premirje ter mu prepustiti zjedinjene pokrajine (1684).

d) Tretja roparska ali palatinska vojska (1688—1697). Ker se je Leopold toli srečno vojskoval s Turki, jel se je Ludvik bati za osvojene pokrajine; zato je brez pravne podloge zahteval Palatinat (za svojo svakinjo) ter precej z vojsko napadel porhenske pokrajine. Povsodi, zlasti pa po Palatinatu so Francozje strahovito razsajali. Da bi se Ludvik ustavili, zavezali so se cesar, Špansko, Hollandsko, Angleško in Savojsko. Tako se je vnela občna vojska. V tej so Hollandci in Angleži zmagali francosko ladijevje pri rtu La Hogue; na suhem pa je zmagoval Ludvik (maršal Louxenburg pri Fleurusu in Neewindenu; Catinat osvoji Savojsko). Ker se je Ludvik nadejal, da bode v kratkem vse Špansko pridobil, sklenil je mir v Ryswiku (1697), v katerem je skoro vse pridobitve povrnil in le Alzacijo s Strassburgom obdržal.

Tako je Ludvik ustanovil politično presilje francoskega kraljstva; iz tega so izvirale raznovrstne posledice skoro za vse evropske države. Francoščina je odslej bila izključni jezik mejnarodnih poslancev in zastopnikov; a poprijeli so se je po raznih deželah tudi naobraženci, zlasti pa plemenitniki. Francija je postala pravi uzor olikanega ukusa v vseh razmerah človeškega življenja, zlasti po knežjih dvorih.

Leopold I., nemško-avstrijski vladar

(1658—1705).

Leopold I. je bil sprva odgojen za duhovski stan; ko pa mu je umrl starejši brat (Ferdinand), kronan je bil za kralja češkega in ogerskega. Po očini smrti so ga nemški knezi izvolili tudi za cesarja. Da si prav je bil kaj miroljuben, vendar so hude in večinoma srečne vojske polnile skoro vse njegovo kaj dolgo vladanje. Bojeval se je namreč zoper 1. preširnega Ludvika XIV.; 2. zoper Turke in 3. zoper ogerske upornike.

a) **Prva vojska s Turki** (1663—1664). Erdeljski knez Kemeny (tega je bil sultan odstavil in Mihaela Apafija postavil na njega mesto) je prosil cesarja pomoči zoper Apafija in Turke. V nastali vojski je odlični cesarski vojskovod Montecuculi slavno premagal Turke v krvavi bitki pri sv. Gothardu na Rabi (1664). Pa kljubu tej zmagi je cesar sklenil s Turki mir ter jim celó nekaj ogerskih krajev odstopil.

b) **Upor ogerski in druga turška vojska**. Ta mir in novo zatiranje protestantov sta povzročila veliko nezadovoljnost na Oger-skem. Nekteri zeló imenitni velikaši (Nadasdy, Rakoci, Zrinjski, Frangipan in celó štajerski grof Tattenbach) so se zarotili zoper cesarja in habsburško oblast. Pa ta zarota se je kmalu razodela in cesar je dal načelnike usmrtiti. Nato je premenil tudi ogersko ustavo (Kašper iz Ambringena). Nasledek temu je bil kaj nevaren upor kterege je vodil grof Emerih Tököly. Premagan poklical je turškega sultana na pomoč. Ker je tudi francoski kralj ščuval Turke, poslal je sultan svojega velikega vezirja Kara Mustafa z veliko vojsko nad Dunaj (1683).

Konci julija je okoli 200.000 Turkov obkolilo mesto. Mala posadka in hrabri meščani (poveljnik grof Rudiger Staremburg) so dolgo časa srečno odbijali vse naskoke. S časom primanjkovalo je Dunajčanom živeža in tudi njih brambovci so vedno bolj pešali. Sila je bila uže kaj velika, ko so na Leopoldovem hribu zagledali

zastavo z belim križem. Cesar je bil sklenil zavezo z Jovanom Sobieskim, hrabrim kraljem poljskim. Ta je nabral veliko vojsko, ki se je z nemškimi četami združila. Jovan Sobieski je pripeljal krščansko vojsko pred Dunaj ter je precej Turka napadel in po krvavem boji v beg pognal (12/9 1683). Dunaj je bil po 2 mesečnem obleganju rešen pogina.

Zmagalci so šli za Turki na Ogersko ter jim vzeli trdnjavo Gron. Jovan Sobieski je sicer potem odšel na Poljsko, pa cesar je vojsko srečno nadaljeval. L. 1686. se je zopet polastil Budima, kjer so Turki 140 let nesrečni deželi gospodovali. Nato so cesarski pobili Turke pri Mohači (1687; poveljnik Karl Lotariniški), vzeli jim Belgrad (1688; poveljnik Maks Emanuel Bavarski) ter jih pri Salankamenu (1691; poveljnik Ludvik Badenski) popolnoma potolkli. Še sijajniša pa je bila zmaga pri Senti (1697), kjer je mladi cesarski vojskovod Evgenij Savojski turško vojsko po polnem pokončal. Turki so bili sledkar toli oslabeli, da so s cesarjem mir v Karlovcih (1699) sklenili ter mu Ogersko, Slavonijo in Erdeljsko prepustili; samo Banat jim je še ostal.

Mej srečno vojsko je cesar v Požun (1687) sklical državni ogerski zbor, ki je Ogersko v dedno državo moškega zaroda avstrijskih Habsburgovcev spremenil. L. 1696. pa je bil Mihael Apafi II. cesarju odstopil Erdeljsko za obilo letno pokojnino.

Princ Evgenij je bil iz stranske vrste savojskega rodu. Ker je bil slabotne in neznatne postave, namenili so ga bili za duhovski stan. Za tega pa princ ni čutil prav nič poklica ter je hotel postati častnik v francoski vojski. Ko ga je Ludvik zaničljivo zavrnil, šel je v Avstrijo, kjer ga je cesar z veseljem sprejel. „Mali kapucinec“ (tako so cesarski vojščaki mladega neznatnega princa v sivem plajšči šaljivo imenovali) se je v turški vojski kmalu odlikoval („Veličanstvo“, rekel je Ludvik Badenski cesarju, to je mladenič iz lesa, iz katerega se vojskovodi delajo“). In res v 30. letu svoje dobe bil je uže cesarski maršal. Po sijajni zmagi pri Senti bil bi Ludvik XIV. rad pridobil izvrstnega vojskovoda ter mu je ponujal največe časti in oblasti v Franciji. Pa princ Evgenij je odvrnil Ludvikovemu poslancu: „Povejte svojemu kralju, da jaz sem cesarski maršal, kar gotovo toliko velja kot francosko maršalstvo; denarja mi ni treba; kolikor časa bodem svojemu gospodu zvesto služil, imel ga bodem vedno dovolj.“ In res je bil slavni princ z gorečo ljubeznijo udan državi in cesarju, ki ga je bil toli ljubeznjivo sprejel. Leopolda je navadno imenoval svojega očeta; in gaslo mu je bilo: „Avstrija črez vse“. Pa princ Evgenij ni bil le izvrsten vojskovod, ampak bil je tudi kaj odličen državnik, temeljit poznatelj in goreč po-

speševatelj znanostij in umetnostij (v Beči je nabral prvo krasno knjižnico, sezidal si je krasno palačo v mestu in krasen grad Belveder zunaj mesta) ter je v sebi strinjal vse lastnosti, ki popolnega moža dičijo.

Velika Britanija in Irsko.

1. **Oliver Cromwell**, protektor velikobritanske republike (1649—1658). Po smrti kralja Karla I. so independenti oklicali republiko, v kateri je Oliver Cromwell dejansko imel najvišjo oblast. Tej naredbi so se uprli Irci in Škoti, ki so kraljeviča Karla II. kraljem proglasili. O. Cromwell je šel nad Irce, premagal jih in nečloveško ž njimi ravnal (poklali so jih množinoma, ostalim pa vzeli vso vlast; iz te dobe zlasti izvira revščina irskega naroda in njega črt proti Angležem). Potem je v dveh bitkah premagal Škote; kraljevič Karl se je po neizrečenih nezgodah rešil na tuje.

Da bi povzdignil angleško mornarstvo, proglasil je imenitni zakon o brodarstvu (po tem so smeli tuji narodje na Angleško privažati le lastne pridelke in izdelke). Ker je ta pretil holandski kupčiji, vnela se je huda vojska. Pa Cromwell (admiral R. Blake) je premagal Hollandce (Ruyter, de Witt, Tromp) ter jih prisilil priznati oni zakon (1654). V vojski zoper Špance je pridobil Jamajko in Dünkirchen.

Leta 1653. so mu priznali naziv „gospod pokrovitelj“ (lord-protektor) britanske republike. Hlepel je baje po kraljevi kroni; pa bal se je vojske, ki je kraljevsko oblast in čast črez vse črtila. Umril je v vednem strahu od zarot (1658). Nnjegov sin in naslednik

Rihard Cromwell ni imel niti one delavnosti niti one previdnosti, ki ste očeta toli dičili. Ker tudi ni bil posebno čestihlepen, odpovedal se je oblasti. Naslednjo zmešnjavo je zatrl general Monk, škotski namestnik; z vojsko namreč je pridrl v London in sklical državni zbor, ki je kraljeviča Karla (II.) poklical v deželo ter ga za kralja razglasil (1660).

2. **Zadnja kralja stuartska** (1660—1688). Karl II. (1660—1685) je bil z največo radostjo sprejet, pa s svojim nespametnim vedenjem izgubil je kmalu vso ljubezen svojih podanikov. Razuzdano in zapravljivo življenje na dvoru, nesramni ljubljenci in samosilsko vladanje je v prebivalcih kmalu izbudilo nemarnost in staro sovrašтво proti stuartovskemu rodu. Nasprotni parlament izsilil mu je imenitno „test-akto“, t. j. zakon o prisegi, po katerem so le verniki angličanske cerkve javne službe lahko opravljali (1673), poslej pa dosta imenitnišo „habeas corpus-akto“, t. j. zakon zoper samovoljno zapiranje (1679). Na smrtni postelji je očitno prestopil h katoliški cerkvi.

Jakob II. (1685—1688) je bil očiten katolik, zaradi česar mu je zbornica poslancev uže za Karla II. hotelo vzeti pravico do nasledstva. (Pri razporu v zbornici ste nastali stranki: whigs [naprednjaki] in Tories [konservativci], ki ste se do sedanjega časa ohranili). Ker je neprevidni kralj očitno hlepel po neomejeni oblasti ter skušal katoliško cerkev v Angležih ponoviti in osvoboditi, nastal je nekrvav upor, ki je Jakoba pahnil s prestola ter njega zeta Viljema (III.) Oranskega (namestnika hollandskega) nanj posadil.

3. Viljem III. (1688—1702) je imel pregnanega kralja hčer Marijo za ženo. Parlament je obema podelil kraljevo čast in oblast ter takrat slovesno oklical, da v bodoče ne more nobeden katoličan priti na kraljev prestol velikobritanski. Vladal je krepko in modro; le prehudo je ravnal z nesrečnimi Irči. Bil je Viljem najbolj prebrisani in najbolj previdni državnik tadanjega časa ter se je vedno prizadeval ohraniti enakotežje mej evropskimi državami. To ga je tudi zapletalo v razne vojske zoper Ludvika XIV. Po smrti mu je nasledovala svakinja Ana (1702—1714), druga protestantska hči pregnanega Jakoba II.

Nasledstvena vojska španska

(1701—1714).

Po smrti španskega kralja Filipa IV. (1665) vladal je njegov kaj slabotni sin Karl II. (1665—1700). Špansko je tudi za njega vkljubo preveliki obširnosti neprestano propadalo: ubožalo je in izgubilo po polnem notranje moči, izgubilo pa je tudi nekdanjo veljavo pri inostranskih narodih. Ker je bil Karl II. zadnji moški potomec špansko-habsburške vrste, nadejal se je avstrijski Habsburgovec Leopold I. španske dedščine. A jako premeteni francoski poslanik v Madridu je španski dvor pridobil za Ludvika XIV. in njega vnuka Filipa Anjouskega; in res je tega nestanovitni španski kralj malo pred smrtjo na skrivnem v oporoki odločil za svojega dediča in naslednika v vseh španskih deželah. Po Karlovi smrti je poslal Ludvik („Sedaj ni več Pyrenaejev“) vnuka na Špansko, kjer so ga za kralja oklicali in kronali (Filip V.). Ker se cesar Leopold ni hotel odpovedati svojih dobro utrjenih dedinskih pravic, vnela se je mej Avstrijo in Francijo huda nasledstvena vojska španska. Ker bi po tej dedščini Francija bila premočna ter bi razdirala enakotežje mej evropskimi državami, potegnili so Holanci in Angleži (Viljem III., stražnik evropskega ravnotežja) precej s cesarjem Leopoldom. Temu so pritegnili tudi razni nemški knezi, zlasti pruski (kteremu je bil cesar takrat podelil kraljev naziv) in hannoverski (tega pa je bil naredil kneza izbornika); z Ludvikom sta držala le izborna kneza bavarski in kolinski.

Da bi posedel Milansko in Neapolitansko, poslal je Ludvik vojsko v Italijo. Nad to je drzno šel princ Evgenij Savojski ter je Francoze dvakrat premagal. Ker je bil potem odšel v Beč, posedli so res Francozje Milansko ter prodirali na Tirolsko. V to deželo so bili od severja pridri tudi Bavarci, da bi se s Francozi zjedini. Kar so za orožje zgrabili zvesti in junaški Tirolci (Martin Sterzinger) ter sovražnike na obeh straneh potolkli in iz dežele pregnali (1703). V tem je bil preimenitni angleški vojskovod Marlborough zbral angleško-hollandsko vojsko in drl prek Kolinskega na Bavarsko. Tu se je združil s princem Evgenijem, in oba sta Bavarce in Francoze (Tallard) pri Hochstädtu (1704) popolnoma pobila. Pa te slavne zmage cesar ni dolgo preživel; umrl je l. 1705., zapustivši sina Jožefa in Karla. Jožef mu je nasledoval v avstrijskih deželah in na cesarskem prestolu, Karl pa je bil uže l. 1703. na Španskem za kralja oklican ter se je tam bojeval zoper protikralja Filipa Anjouskega.

Cesar Jožef I. (1705—1711) je bil kaj izvrsten vladar; bil je zelo olikan, zveden v državnih zadevah in kaj delaven in odločen. Za brata je kaj srečno nadaljeval nasledstveno vojsko. Princ Evgenij je premagal veliko francosko vojsko pri Turinu (1706) tako odločno, da so Francozje Lombardijo in Neapolitansko cesarju prepustili. Takrat je tudi Marlborough pokončal francosko vojsko pri Ramilliesu tako popolnoma, da je Ludvik XIV. skoro vso Belgijo izgubil. Poslej sta se zjediniła princ Evgenij in Marlborough ter se srečno vojskovala. Dvojno pobitje pri Oudenardi (1708) in Malplaquetu (1709) je pretreslo ošabnega Ludvika ter Franciji pokončalo vse vojne sile. Tem huje mu je bilo, ker je tudi njegovemu vnuku na Španskem trdo šlo (Angleži so vzeli Gibraltar 1704; Karl je pregnal Filipa iz Madrida). V največi stiski je bil Ludvik pripravljen odpovedati se španski dedščini.

V tej zadregi so ga rešile posebne dogodbe, ki so politiko zahodnih pomorskih držav na drugo stran obrnile. Angleška kraljica Anna odpustila je whigsko ministerstvo in vojskovoda Marlborougha ter je poklicala toriese v ministerstvo, ki se je po njeni želji jelo z Ludvikom pogajati. Dalje so se bili Francozje v Španiji znova okrepili in slavno zmagali pri Vilaviciosi (1710). Naposled pa je bil cesar Jožef I. umrl brez moških otrok in brat njegov Karl je nagloma zapustil Špansko ter je prevzel avstrijsko vladarstvo. Ker je bil tudi v Nemcih kot

Karl VI. (1711—1740) za cesarja izvoljen, zjedini bi bil kot jedini Habsburgovec avstrijske in nemške dežele s špansko dedščino. Tolika združena oblast bi bila silno razdirala evropsko enakotežje, za katero so se Angleži in Hollandci prej zoper Francoze vojskovali. Zato so sedaj z Ludvikom XIV. sklenili mir v Utrechtu (1713), kteremu je pozneje Karl VI. kot Habsburgovec pristopil v Rastattu (1714) in kot nemški cesar v Badenu (1715).

Po tem miru je dobil Filip Anjouski (V.) Španijo in vsa prekomorska posestva španska, pa s pogojem, da se Španska nikdar ne sme zjediniti s Francijo. — Cesar Karl VI. je dobil Nizozemsko (Belgijo), Neapolitansko, otok Sardinijo in Milansko z Mantovo. — Vojvoda Savojski je dobil kraljestvo Sicilijo. — Angleži so dobili Gibraltar in otok Minorko, od Francozov pa Newfoundland in Akadijo. — Hollandci so dobili v tako zvani „mejobrambni pogodbi“ (Barriertractat) skupno posadno pravico v mejnih trdnjavah belgijskih. Preklicana in pregnana izbornika bavarski in kolinski sta zopet dobila svoji deželi.

Severno-evropske države.

a) **Švedska**, prva velomoč v severni Evropi, je po smrti Gustava Adolfa, vladala njegova hči Kristina. Ta se je poslej odpovedala kroni, prestopila h katoliški veri ter do smrti (1689) v Rimu živela. Nje naslednik Karl X. († 1660) je bil kaj krepak vladar, ki je švedsko oblast s poljskimi in danskimi pokrajinami kaj razširil. In v tej mogočnosti se je kraljestvo ohranilo do severne vojske.

b) **Dansko** ni imelo za te dobe posebne veljave.

c) **Poljsko kraljestvo** se je bilo za dedinskih vladarjev Jagelovcev (1386—1572) najbolj razširilo (segalo je od Baltskega do Črnega morja, pa od Odre do Dona). Zadnji Jagelovec bil je Sigismund II. Avgust (1548—1572). Po njegovi smrti so se gospodljivi plemenitniki polastili skoro vse oblasti v državi, katero so najrajši republiko imenovali. Oklicali so jo tudi za izborno državo (1572), v kateri pa iz raznih hiš izvoljeni kralji niso skoro nobene veljave imeli. Vladarji so se zaman ustavljali neprestanim notranjim zmešnjavam in uporom, vsled kterih je kraljestvo oslabilo in ob mejah več imenitnih pokrajin izgubilo. Mej izvoljenimi kralji se je Jovan Sobieski († 1696) najbolj odlikoval po svojem junaštvu (rešitelj Poljske in Avstrijske), pogubnih notranjih razmer pa ni mogel uravnati in izboljšati. Po njegovi smrti so izvolili Friderika Avgusta, saskega izbornika za kralja (imenoval se je Avgust II. (1697—1733) in je prestopil h katoliški veri, ktere se njega rod v kraljestvu Saskem še sedaj drži).

d) **Rusko**: 1. Zadnji Rurikovci na prestolu. Ivan Vasiljevič († 1505) je zatrl mongolsko oblast ter utrdil jedinstvo

ruskega carstva. Njega vnuk in drugi naslednik Ivan Veliki ali Grozni (1533—1584) je strahovito pa srečno zatrl preveliko moč plemenitnikov, osvojil si Kazansko in Astrahansko ter svojo oblast razširil tudi na Sibirsko. Z njegovim sinom Feodorom so izmrli Rurikovci (1598). Nastale so hude zmešnjave in notranje vojske (Lažni Dimitrij), katerim je konec storil krepki Mihael Feodorovič iz romanovske hiše (1613).

2. Romanoviči na prestolu (1613—1762) so uže začetkom vse storili, da bi se občno blagostanje množilo in širilo. Največ zaslug pa si je v tem stekel

Peter I. Veliki (1689—1725), ki je bil od tujih učiteljev (Švajcar Lefort) odgojen in izučen. Bil je kaj samosilskega in zelo viharnega značaja; odlikoval se je po veliki srčnosti (njega prihod med zarotnike), po neugnani delavnosti in po največi gorečnosti za blagostanje ruskega carstva; da bi to povečal in ukrepil, vpeljal je zahodno-evropsko naobraženost v Rusih ter mu skušal ustanoviti primerno pomorsko silo (zato je hlepel po obrežnih pokrajinah ob Baltskem in Črnem morji). Da bi svoj narod lahko poučil v raznih stvareh, učil se je najprej sam z največo ukaželjnostjo in stanovitnostjo ter je v ta namen potoval v inostranske dežele. Šel je prek Nemčije v Holland (Zaandam: car in tesar — Peter Baas) in odtod na Angleško („ko bi ne bil car ruski, hotel bi biti admiral angleški“) ter je pozneje nameraval iti v Italijo. Kar ga je upor „streljcev“ poklical nazaj v domovino. Vrnivši se je najprej uničil uporno krdelo vojaško, potem pa je jel državo in ljudstvo prenavljati. Ravnal je pri tem z brezozirno ostrostjo ter je pokončal vse, kar bi se bilo novščinam upiralo. Prepovedal je dolge brade in noše ter vpeljal zahodno-eropske noše, šege in običaje; ustanavljal je tiskarnice in raznovrstne učilnice; v državo je zvabil mnogo tujih rokodelcev in obrtnikov ter jih na vso moč podpiral (rokodelnice in tvornice); napravil je mnogo kupčijskih ladij in tudi prvo vojno ladijevje ter s tem in drugimi naredbami močno podpiral notranjo in zunanjo kupčijo. V ta namen je v dolgi severni vojski pridobil tudi švedske pokrajine ob Finskem in Riškem zalivu. Duhovenstvo je podredil državnim oblastem ter je sebe oklical glavarjem pravoslavne cerkve v Rusih.

Severna vojska (1700—1721).

Ker je švedski kralj Karl XII. (1697—1718) o smrti svojega očeta štel samo 16 let, hoteli so ruski car Peter Veliki, poljski kralj Avgust II. in danski kralj Friderik IV. pora-

bíti njega mladost in neizkušenosť, da bi švedsko presilje v severni Evropi pokončali ter mu več pokrajin vzeli. Zato so se zavezali in nemudoma začeli vojsko; Poljaki in Rusi napadli so švedske pokrajine ob Baltskem morji, Danci so pa prodirali v Schleswig, kteremu je svak Karla XII. gospodoval.

Karl je naglo zbral vojsko, nenadoma prišel na Zeeland ter toli hudo prijel Kodanj (Kopenhagen), da je prestrašeni kralj Friderik z njim sklenil mir v Travendalu (1700). Povrnil je vsa vzeta posestva ter se odpovedal vsakteri zavezi zoper Švede.

Nato se je Karl obrnil nad Ruse, ki so trdnjavo Narvo v Ingermanlandu oblegovali, ter jih je popolnoma premagal (1700). Naposled je šel nad Avgusta II. ter ga v raznih bitkah potolkel. Pridobil je tudi mogočno stranko v Poljcih, ki je Avgusta odstavila in Stanislava Leščinskega, vojvodo poznanskega, za kralja izvolila (1704). Odstavljenega Avgusta je pregnal iz Poljske, drl za njim na Sasko in ga prisilil k miru v Altranstädtu pri Lipskem (1706). Avgust se je odpovedal poljski kroni in vsakteri zavezi zoper Švede.

Sedaj je Karl znova šel nad Ruse. Ti so bili deloma podjarmili baltske pokrajine švedske in pogumni car Peter je takrat ustanovil novo glavno mesto Petrovgrad (1703) ter ga z dvema trdnjavama (Kronstadt in Schlüsselburg) zavaroval. Karl je res nagloma prodiral na Ruskem ter nameraval caru Moskvo vzeti. Na nesrečo ga je Mazepe, izdajalski glavar (hetman) donskih kozakov, pregovoril, da je premo pot zapustil ter se prek ukrajinskih step napotil. Švedska vojska je na tem potu po mrazu, pomanjkanji in sovražnikih neizrečeno trpela ter je bila sledkar pri Pultavi (1709) od Rusov popolnoma potolčena. In Karl je z ostanki svoje vojske ubežal prek Dnepra na turško zemljo, kjer je blizu Benderja 5 let ostal.

To pobitje je prej ponižana sovražnika znova osrčilo. Danski kralj je napadel holsteinskega vojvodo, saski knez pa je kmalu pregnal Stanislava Leščinskega. V tem je Karl res pregovoril Turke k vojski zoper Ruse. V tej vojski je bil car z vsemi vojščaki ob Prutu popolnoma oklenen, a njega žena Katarina je podkupila velikega vezirja, da je s Petrom sklenil mir prutski (car je Turkom izročil Azov).

Turki so se bili naveličali Karla ter ga hoteli iz dežele odpraviti. (Karl se v utrjeni hiši predrzo brani zoper turško vojsko!) A Karl jo je stoprv zapustil, ko je bil od doma dobil jako žalostnih novic.

Rusi so namreč bili vzeli vse baltske pokrajine, Avgust II. je bil zopet poljski kralj, Danci so bili Schleswig in Holstein posedli, Prusi in Hannoverci pa so se polastili raznih švedskih pokrajin v Nemčiji in švedski stanovi so vladarstvo hoteli izročiti Karlovi sestri Ulriki Eleonori. Nato se je nemudoma vrnil domov. Da bi se za izgube odškodoval, hotel je Dancem vzeti Norveško, a pri obleganji mesta Frederikshalda ga je nekdo zavrtno umoril (1718)). Sedaj je sestra Ulrika sedla na prestol ter se s sovražniki pomirila; Hannovercem je prepustila Bremen in Verden, Prusom del Pomorjanske in otoka Uzedom in Volin, Rusom pa Livonijo, Estonijo, Ingermanland in velik del Karelije. — Švedska je vsled te nesrečne vojske izgubila stoletno presilje mej severnimi državami in na nje mesto je stopila Ruska.

Cesar Karl VI. (1711—1740).

Karl je bil po nasledstveni vojski španski jeden najmogočnejših vladarjev tadanjega časa; le škoda da so bile njega dežele preveč razkropljene in da je v Nemcih njegova oblast bila le bolj videzna.

1. Politčne razmere v Nemcih so bile silno žalostne. Cesar je bil brez oblasti, ker so neposrednji državni knezi in grofje (takrat jih je bilo nad 300) v svojih pokrajinah vrhovno vladali in je poleg njih bilo še premnogo samostalnih okrajev (konci 17. stoletja skoro 3000). Državni zbor (od l. 1663. dolgovečen in iz poslancev posamičnih stanov sestavljen) delal je silno počasno; še počasniše so pa stanovi njega sklepe izvrševali, če jih niso popolnoma zanemarjali. Tudi državno sodišče v Wetzlarji je izgubilo nekdanjo veljavo, ker je silno pristransko sodilo. Enako pristranska in podkupna so bila druga sodišča. Preveliki davki so hudo trli meščane, zlasti pa kmetski stan, ker so nebrojni knezi po izgledu Ludvika XIV. silno razkošno, zapravljivo in razuzdano po svojih dvorih živeli.

2. V avstrijskih deželah pa je cesar kaj srečno in uspešno deloval. Zarad Benečanov (tem so bili Turki vzeli Morejo) začel je krvavo vojsko s Turki (1716—1718). V tej je princ Evgenij Turke potolkel pri Petrovaradinu (1717) ter jim Temišvar vzel; potem jih je z nova pobil pred Belgradom ter jim tudi to trdnjavo vzel. Sedaj je sultan sklenil mir požarevski (1718) ter cesarju odstopil Banat, Srbijo, Valahijo do Alute in kos Bosne ob Savi.

Takrat so Španci hoteli Karlu vzeti Neapolsko in Sardinijo, a četorna zaveza (Avstrija, Holland, Velika Britanija in Francija) jih je ukrotila in k miru prisilila. Kmalu potem je cesar otok Sardinijo zamenil s Sicilijo (1720); savojski vojvoda se je od tistih mal imenoval kralj sardinski. — Za iste dobe je cesar Belgijancem

v Oстен di ustanovil prednjeindijsko kupčijsko družbo, ki se je naglo razcvetala.

Pragmatična sankcija (1713). Da bi avstrijske dežele rešil enakih zmešnjav, kakoršne so Španski po smrti Karla II. toliko škodile, oklical je cesar nov zakon o nasledstvu na vladarskem prestolu avstrijskem (pragmatična sankcija). Ta je določil: 1. da se avstrijske dedne dežele nikdar ne smejo razdeliti; 2. ko bi utegnil moški zarod vladarske hiše izmreti, naj nasleduje ženski zarod in sicer po prvorojenstvu v istem redu kakor moški, namreč najprej Karlove hčere, potem hčeri njegovega brata Jožefa I., dalje njiju sestre in njih nasledniki.

Vse avstrijske dežele so z veseljem priznale ta temeljni zakon, ki je res prava podloga skupni državi in nerazrušna vez mej avstrijskimi deželami in vladarsko hišo. Nato ga je cesar slovesno oklical (1724). — Odslej je bila Karlu poglavitna skrb pragmatični sankciji pridobiti veljavo v inostranskih državah. In res z velikimi žrtvami je pridobil vse (razen saskega in bavarskega izbornika). Da bi jej pridobil saskega izbornika, začel je zanj poljsko prestolno vojsko (1733—1738) ter mu po smrti njegovega očeta Avgusta II. pomagal na poljski prestol (Avgust III.). Za te vojske umrl je slavni princ Evgenij, ki je bil cesarju svetoval, naj se z nasprotniki pomiri. V dunajskem miru (1738) je cesar za Parmo in Piacenzo odstopil španskemu infantu don Karlu Neapolitansko in Sicilijo. Cesarjev zet Franc Štefan Lotarinški je Stanislavu Leščinskemu prepustil Lotaringijo ter zanj dobil Toskano, kjer je bil l. 1737. medicejski rod izmrl.

V drugi turški vojski (1737—1739) bil je Karl nesrečen ter je v miru belgradskem (1739) Turkom vrnil Srbijo in Malo Valahijo. — Kmalu potem je umrl cesar, ki je tudi znanosti in umetnosti, obrtnijo in kupčijo (Trst je za njega postal svobodna luka) močno pospeševal. Vsled pragmatične sankcije nasledovala mu je njega najstarša hči Marija Terezija, ki je bila s Francem Štefanom Lotarinškim omožena; zato se sedanja naša vladarska rodovina kliče habsburško-lotarinška.

Marija Terezija (1740—1780).

1. **Avstrijska nasledstvena vojska (1740—1748).** Komaj je Karl VI., zadnji moški potomec slavne habsburške rodovine, zatisnil oči, pokazalo se je, kako bistro je princ Evgenij gledal v bodočnost, ko je cesarju rekel: „Najboljše poročstvo za pragmatično sankcijo bi bila močna vojska in dobro napolnjena denarnica.“ Nesramna in sebična politika evropskih držav je precej pri nastopu

pripravila Marijo Terezijo v največe zadrege in nevarnosti; namreč zavezale so se in zoper njo začele tako zvano nasledstveno vojsko, da bi jej vzele očino dedščino ter jo mej seboj razdelile.

Prvi se je oglasil za dedščino bavarski izbornik Karl Albert ter je opiral svoje dozdevne pravice na neko oporoko cesarja Ferdinanda I. in da je bil mož drugi hčeri Jožefa I. Njemu so pritegnili tudi Francozje. Drugi je bil saski izbornik in poljski kralj Avgust III., ki je dedščino zahteval kot mož prve hčere cesarja Jožefa I. Celó španski kralj iz anjouskega rodu je za se tirjal avstrijske dežele. Najnevarniši sovražnik nje pa je bil tujih dežel lakomni pruski kralj Friderik II., ki je opiraje se na uže davno ovržene pravice brandenburških izbornikov za se zahteval sleska vojvodstva Legnico, Breg in Olovo in kneževino Krnovsko. Ker je Marija Terezija zavrnila njega krivične tirjatve, začel je Friderik II. nenadoma

prvo slesko vojsko (1740—1742); premagal je Avstrijce pri Mollvici ter si osvojil Slezijo. — V tem je tudi Karl Albrecht, izbornik bavarski, pridrl v Gorenjo Avstrijo ter odtod šel na Češko, kjer se je Prage polastil. Potem je hitel v Frankobrod, kjer so ga Nemci za cesarja izvolili in kronali (Karl VII. 1742—1745). Nevarnost je rastla od dne do dne. V tej zadregi je angleški kralj Jurij II. Mariji Tereziji z dvema vojskama prihitil na pomoč. H kratu se je vladarica obrnila do svojih narodov in dežel ter v državnem zboru požunskem navdušila ogerske stanove za se („vitam nostram et sanguinem consecramus“), da so jej nemudoma 100.000 vojakov nabrali.

Vojska se je sedaj zanjo res srečno nadaljevala, le Friderik II. je Avstrijce pri Časlavi znova premagal. Da bi se iznebila najnevarnišega sovražnika, sklenila je z njim mir berolinski (1742) ter mu prepustila Dolenjo in Srednjo Slezijo in grofijo Kladsko. Temu miru je pristopil tudi saski izbornik Avgust III.

Po berolinskem miru je Marija Terezija Bavarce in Francoze naglo pregnala iz avstrijske zemlje ter nesrečnemu cesarju Karlu VII. celó Bavarijo vzela. Tudi nje zaveznik, angleški kralj Jurij, premagal je Francoze pri Dettingenu na Menu (1743). Vsi ti vspehi so močno vznemirjali Friderika II. Ker se je bal za krivično pridobljeno Slezijo, prelomil je berolinski mir ter začel

drugo slesko vojsko (1744—1745). Za te vojske je bil umrl nesrečni cesar Karl VII. in Marija Terezija je z njegovim sinom in naslednikom sklenila mir v Füssenu ter mu Bavarsko povrnila. Ker

pruskega kralja ni mogla premagati, ponovila je z njim mir v Draždanih (1745), v katerem je Friderik Slezijo obdržal. Naposled so se morali tudi Francozje in Španci udati ter z Marijo Terezijo skleniti mir v Aachenu (1748). V tem je izročila španskemu infantu Filipu vojvodstvo Parmo s Piacenzo in Guastallo. V tej vojski se je prvič očitno pokazalo, kaj zamore Avstrija z zjedinjenimi močmi vseh svojih narodov, ki so po prebujeni samosvesti zložno in krepko branili se mogočnih sovražnikov ter skupno državo ohranili.

Za te nasledstvene vojske so nemški izborniki po smrti Karla VII. za cesarja izvolili Franca Štefana, velikega vojvodo toskanskega, ki se je Franc I. (1745—1765) imenoval; zato se Marija Terezija odslej navadno cesarica zove.

2. Sedemletna ali tretja sleska vojska (1756—1763). Marija Terezija ni mogla pozabiti prelepe Slezije. Da bi jo Prusom laže vzela, prestrojila in okrepila je svojo vojsko ter skušala Friderika II. osamiti, sebi pa pridobiti novih zaveznikov. V ta namen je premeteni in kaj previdni nje minister grof (poslej knez) Kavnic pridobil Francijo ter s to in z Rusko in Sasko sklenil skrivno zavezo, kterej so tudi švedski kralj in razni nemški knezi pristopili. Friderik II. je po podkupljenem izdajalcu izvedel za rečeno pogodbo ter je za se pridobivši Angleško, Brunšviško, Hessen-Kassel in Gotho precej začel vojsko, ne da bi jo bil napovedal.

V tej sedemletni vojski so se nasprotniki bili v Češki, Sleziji, Saski, skoro po vseh pruskih pokrajinah in po severozahodni Nemčiji. Sreča je omahovala sedaj na to sedaj na ono stran in Friderik sam je bil na več krajih toli popolnoma pobit, da je obupoval. Na avstrijski strani so se najbolj odlikovali Browne (izg. Braun), Daun (ki je zmagal pri Kolinu, 1757 — ustanovitev vojaškega reda Marije Terezije; pri Hochkirchu, 1758; Maxenu, 1759) in Laudon (ki je zmagal pri Kunersdorfu, 1759; Landshutu 1760).

Silne zadrege, prav pogina je pruskega kralja rešila le smrt ruske carinje Elizabete, zveste in mogočne zaveznice Marije Terezije. Novi ruski car Peter III., velik občudovatelj pruskega kralja, je odstopil od Marije Terezije, sklenil s Friderikom II. zavezo ter ga z ruskimi vojskami podpiral. Res da je po njegovi siloviti smrti carinja Katarina II. razdrla prusko zavezo, pa one z Marijo Terezijo ni ponovila ter je svoje vojske poklicala domov. Ker so se kmalu tudi Angleži in Francozje pogodili in drugi zavezniki na obeh straneh odstopili od vojske, morali ste naposled oslabljena

Prusija in Avstrija skleniti mir v Hubertsburgu (1763). Friderik je ohranil vse, kar je pred vojsko imel (status quo ante).

3) **Marija Terezija, vladarica avstrijskih dežel.** Slavna cesarica je tekom dolgega vladarstva močno preuredila in izboljšala notranjo upravo. Da bi državno jednoto ukrepila, ustanovila je na Dunaji osrednjo gosposko: directorium in publicis et cameralibus, ki je razen ogerskih dežel vse druge pokrajine upravljala. Tej so bile gubernije (namestništva), tem pa kresije (okrožne gosposke) podrejene. Te državne gosposke so močno skrčevale oblast in svoboščine plemstva in duhovščine. Prestvarila in izboljšala je tudi pravosodje. Ustanovila najviši sod v Beči in odpravila nečloveško tezalnico (Sonnenfels).

Največih zaslug pa si je slavna cesarica stekla za šolstvo. Prestvarila je ljudske in glavne šole ter ustanovila mnogo novih („mati avstrijskih šol“; Felbiger). — Iz gimnazijev odpravila je zastareli načrt očetov jezuitov (ratio et institutio studiorum) ter jih uravnala po načrtu očetov piaristov (Marx). Studijski zaklad. — Tudi vseučilišča je močno predrugačila. Ustanovila je orientalsko akademijo (za izobraževanje diplomatov in konzulov) in terezijanišče (za izobraževanje plemenitniške mladine). Pri tem jo je najbolj podpiral nje osebni zdravnik Gerhard van Swieten.

Vojaštvu je ustanovila višo akademijo za izobraževanje častnikov v Dunajskem Novem mestu in sloveči red Marije Terezije in razne zavode za ranjene in oslABLJENE vojščake. Daun in Lascy sta izboljšala pehoto in konjištvo, knez Lichtenstein pa topničarstvo.

Dalje je prestvarilo denarstvo in pomnožila državne dohodke. Zatrli je vse davčne svoboščine, tako da ste odslej plemstvo in duhovščina davek plačevali. Da bi davke pravično razdelila, ukazala je zemljišča premeriti in preceniti (kataster od l. 1748).

Povsodi je pospešavala t v a r n o blagostanje svojih podanikov. Podpirala je kmetijstvo (kmetijske družbe, čebelarstvo: Anton Janša, slavni kranjski čebelar, svilarstvo, ovčarstvo: ovce z lično volno i. t. d.), polajšala je nevoljstvo kmetovskega stanu, omejila razno tlako i. t. d.

Kupčija in obrtnija ste se uže za Leopolda I. in Karla VI. močno razvijali (Trst in Reka, svobodni luki, Levantinska kupčijska družba v Trstu; cesarska cesta iz Beča v Trst in v Prago), še bolj ste pa za Marije Terezije napredovali. Denarnice za ponapredščino, s katero so se rokodelnice in fabrike podpirale. Uravnala je cestnino in carino in podpirala kupčijsko ladijeveje. Pošte je odkupila od rodovine Turn-Taxisove ter je znova uredila.

4. **Pridobitve raznih dežel.** Za Marije Terezija zvršila se je prva razdelitev poljske države (1772). Sklenila sta jo pruski kralj in ruska carinja Katarina I. Marija Terezija

se je dolgo branila udeležiti se te krivične delitve; naposled sta jo nje sin cesar Jožef II. in minister Kavnice pregovorila, pa le z notranjo nevoljo je podpisala dotične pogodbe, ki so nje vestnosti in pravičnosti očitno nasprotovale. Pri tej delitvi je Avstrija dobila Galicijo in Lodomerijo in pa 13 sipuških mest, ktera je bil cesar Sigismund kot ogerski kralj poljskemu kraljestvu zastavil. Ta mesta je cesarica zopet zjediniła z Ogersko.

Rusko in Poljsko za časa Katarine II. Po smrti Petra Velikega so cesarski prestol pogostoma pretresali hudi razpori, a vkljebu temu je ruska oblast neprestano rastla ter se močno krepila; in kmalu se je vrstila mej velevlasti evropske. K temu je mnogo pripomagala carinja Elizabeta (1741—1762), ki se je prva mej ruskimi vladarji vtikala v državne razmere in zmešnjave v zahodni in srednji Evropi. Ž njo so izmrli Romanoviči in nje naslednik car Peter III. (1762) je ustanovitelj hiše gotorpske, ki še sedaj Rusom caruje. Slabotnega tega cara je odpravila njegova žena ter se kot Katarina II. (1762—1795) polastila vladarske oblasti. Ta carinja ruska se lahko vrsti mej najimenitniše vladarje minolega stoletja. Silno nadarjena, močno izobražena in neprestano delavna je nadaljevala pre naredbe Petra Velikega ter je po tadaj veljavnih načelih Rusko državo prestvarila in ponovila. Dalje se je dvakrat (1768—1774 in 1787—1792) slavno in srečno vojskovala s Turki, ktere je mislila iz Evrope pregnati. To se jej sicer ni posrečilo, vendar je ta „severna Semiramida“ po teh vojskah pridobila več pokrajin (Krim, in svet mej Dnestrom in Bugom). Še bolj pa je svojo oblast razširila proti zahodu, kjer se je udeležila vseh treh razdelitev poljskega kraljestva ter se njega večine polastila.

Poljsko kraljestvo je v 18. stoletji neprestano propadalo. Izvoljeni kralji niso imeli ne veljave ne oblasti v državi. Te se je bil popolnoma polastil državni zbor (plemenitniki in škofje), ki je moral v vseh važnih zadevah jednoglasno sklepati, da so sklepi bili veljavni. Vsak posamičen poslanec se je lahko uprl slednjemu sklepu v državnem zboru ter ga razveljavil. To zlo pravo (vsakega državnega poslanca) se zove liberum veto (od leta 1652). Take žalostne notranje razmere in strastni razpori mej političnimi in verskimi strankami so pogubili Poljsko. Ko so se sosednje države prvokrat brez težave okoristile poljskih pokrajin, bili so zaman vsi naporu nesrečnega poljskega naroda, da bi se bil poslej ubranil njih hlepenju po tujih deželah. Tako ste Prusija in Rusija l. 1793. drugikrat si delili Poljsko in l. 1795. ste se zjediniili z Avstrijo ter so skup zadnjikrat mej se razdelili še ostalo kraljestvo (Stanislav Ponijatovski, zanikrni zadnji kralj poljski).

Leta 1775. je Marija Terezija od sultana dobila Bukovinsko, ker je konci nevarne turško-ruske vojske mej

njim in carinjo Katarino II. mir (1774) posredovala. Ko je l. 1777. bavorski izbornik Maks Jožef brez otrok umrl, zahtevala je cesarica, opiraje se na stare dedinske pravice, velik kos Bavarske za sebe. Konci nekrvave nasledstvene vojske bavarske je v miru tešinskem (1779) pridobila okrožje Insko v Gorenji Avstriji.

5. **Marije Terezije osebnost in smrt.** Cesarica je bila kaj krepke in lepe postave; vsestransko izobražena se je vse žive dni odlikovala po duhovitosti in raznih čednostih, še bolj pa po vladarski prebrisanosti in previdnosti. Bila je neutrudno delavna ter je neprestano skrbela za vse svoje narode. Bila je resnobnega in častitljivega vedenja, pri vsem tem pa toli mila in vljudna, da si je na neki čudovit način vsa srca precej pridobila. Po takem ni čuda, da so jo vsi nje podaniki kot pravo mater domovine častili in ljubili; vsi so tudi žalovali za njo, ko je 29. novembra 1780. umrla. Nje spomin živi v narodu in zgodovina jo proslavlja, kajti izvršila je, kot je rekel pruski kralj Friderik II., načrte, ki bi bili vsakemu imenitnemu vladarju na največo slavo in zaslugo.

Jožef II., avstrijski vladar (1780—1790).

Po smrti Franca I. so nemški izborniki izvolili njegovega sina Jožefa II. za cesarja (1765—1790). Ta je sprva skušal urediti nemško cesarstvo, ko pa je povsodi našel največe ovire, ni se več dosta menil za nje. Marija Terezija ga je imenovala sovladarjem na Avstrijskem, a dala mu je le malo vpliva na vladne zadeve; samo vojaštvo mu je popolnoma izročila.

Jožef II. je bil kaj omikan in prebrisan vladar; bil pa je tudi kaj plemenitega, toplega srca, ki je vso revo tadanjega človeštva čutilo in je skušalo odstraniti ali vsaj olajšati. Bil je kaj priprost in zmeren in z vsakim posebno vljuden. Navdušen je bil za blaga načela, ktera so angleški in francoski pisatelji po Evropi razširjali. Da bi natanko poznal razmere in potrebe svojih in tujih narodov, prepotoval je vse avstrijske dežele in tudi mnogo inostranskega sveta. Tudi naredbe pruskega kralja Friderika II. je močno občudoval ter jih skušal v Avstriji posnemati.

Ko je po smrti svoje matere prevzel vladarstvo dednih dežel, začel je nemudoma z raznimi prenaredbami, ki so imeli njegove narode osrečiti in iz mnogolične Avstrije notranje in zunanje jednoliko in jednotno državo ustvariti. Zato bi v njegovih deželah morala vladati le jedna in ista ustava in uprava, povsodi veljati le jeden in isti zakonik, le jeden in isti uradni in opravljeni jezik (nemščina) in le jedna in ista določujoča volja, namreč volja cesarjeva. Vsi njegovi podaniki morali bi biti

svobodni, vsi uživati enake pravice, vsi tvarno in duševno napredovati in vsem ubožcem in trpinom moralo bi se bolj ko mogoče pomagati

Pred vsem je povzdignil državi veljavo nasprot cerkvi ter oblast duhovščine zelo prikratil in omejil (kraljevski rač — placet regium). Odpravil je mnogo samostanov ter iz njih premoženja ustanovil „cerkveni zaklad“ (za bogočastje in šole). Dalje je ustanovil srednja semenišča (za odgojevanje bogoslovcev) in prijavil razglas verske potrpnosti (za protestante in pravoslavne kristjane; 1781).

Glede na šolstvo je cesar nadaljeval delovanje blage matere. Pomnožil je ljudske šole in marsikaj v njih bolje uredil. Ustanovil je vseučilišče v Levovu in imenitno zdravniško učilišče jozefinum. — Neprenehoma je milosrčni cesar skrbel za blagodejne zavode, bolnice, zavode za gluhoneme, sirotnice i. t. d. Da bi se duh napredka in prosvete hitreje razširjal, razglasil je svobodno tiska.

Plemstvu je zelo zmanjšal njegove predpravice. Nevoljstvo kmetovskega stanu je popolnoma odpravil (1782—1785). — Tudi pravosodje je bistveno izboljšal. Odpravil je smrtno kazen. — Da bi zemljiščni davek bolj enakomerno razdelil, dal je z velikimi troški vso državo premeriti in zemljišča preceniti.

Močno je pospeševal kupčijo (Ostende: svobodna luka, kupčijske pogodbe, odprava mejobrambne pogodbe). Prepovedal je vvažati tuje izdelke, da bi domačo obrtnijo povzdignil.

Te drzne in brezobzirne pre naredbe so močno vznemirjale posamične dežele ter izzivale mnogostransko nasprotovanje. Največi hrup je vstal v Ogrih, Tirolcih in zlasti v Belgiji, kjer se je popolni upor vnel. Belgijance je cesar močno razžalil tudi s tem, da je nameraval njih deželo zamenjati za Bavarsko. Pa temu se je ustavil pruski kralj Friderik (kneška zaveza, 1785) in res je Jožef odstopil od svojega naklepa.

V zvezi z rusko carinjo Katarino II. začel je malo srečno vojsko zoper Turke (Lavdon vzame z naskokom Belgrad, 1789). V tej je cesar sam zbolel ter se vrnil v Beč, kjer je kmalu potem umrl. Da bi umiril uporne dežele, preklical je malo pred smrtjo skoro vse svoje pre naredbe. Cesar Franc II. (Jožefa bratič in drugi naslednik) mu je postavil spomenik, na katerem stojé pomenljive besede: Josefo II. qui saluti publicae vixit, non diu, sed tutus.

Leopold II. (1790—1792).

Ker cesar Jožef II. ni imel lastnih dedičev, nasledoval mu je brat Leopold II. Toskane pa ta ni združil z Avstrijo, ampak izročil

jo je svojemu drugorojenemu sinu Ferdinandu.*) Leopold je bil kaj previden in spremišljen vladar, sedaj mil sedaj krepak, kakor so zahtevale vladarstvene razmere. Najprej je popolnoma pomiril avstrijske dežele, potem pa je s Turki sklenil mir v Sistovi (1791) na podlogi poprejšnjega stanu. Ko se je pripravljaj na vojsko zoper francoske prevratnike, umrl je nenadoma. Naslednik v Avstriji in v Nemčiji mu je bil sin cesar Franc II.

Friderik II., kralj pruski (1740—1786).

Hohencollerci so gospodovali v izborni knežiji brandenburški, mlajša njih vrstva pa v vojvodstvu Pruskem (prejšnja vlast reda nemških vitezov). Ko je ta izmrla (1618), podedoval je nje posestvo brandenburški izbornik. Friderik Viljem (1640—1688) je v prejšnji dobi najbolj razširil in okreplil svojo oblast. Nasledoval mu je sin Friderik, kteremu je cesar Leopold I. podelil kraljevo čast in oblast (1701). Tega drugi naslednik je bil

Friderik II. (1740—1786), kaj gospodljiv in tujih dežel silno lakomen vladar. Po vojskah in prvi poljski razdelitvi je svojo državo pomnožil za 730 miriam² in dobro 3 milijone ljudij. Skrbel pa je tudi za notranji nje razvitek ter pospeševal kmetijstvo, rokodelstvo, kupčijo in rudarstvo. Napravil je več novih cest in več prekopov. Nemškega slovstva pa ni podpiral, ker je ves gorel za francoski jezik in za francosko slovstvo. Živel je sam kaj varčno ter je svojemu nasledniku in bratiču Frideriku Viljemu II. (1786—1797) zapustil dobro uravnano kraljestvo, krepko vojsko in polne denarnice.

* Rodovnik habsburško-lotarinške rodovine:

Marija Terezija in Franc I.

† 1780 † 1765

Jožef II. † 1790 Leopold II. † 1792 Ferdinand ožen. z Marijo Beatrico Modensko † 1806

Franc IV. Modenski † 1846

Franc V. † 1876

Franc II. † 1835 Ferdinand Toskanski † 1824 Karl † 1827 Jožef † 1847 Ivan † 1859 Rainer † 1853

Leopold II. † 1870

Albrecht

Ferdinand IV.

Marija Lujiza † 1847 Ferdinand I. † 1875 Franc Karl

Franc Jožef I. Ferdinand Maks cesar meksik. † 1867 Karol Ludvik Ludvik Viktor

Gizela Rudolf Valerija

Elizabet

Velika Britanija za hannoverskih kraljev

(1714 do sedanjega časa).

1. Po smrti kraljice Ane (1714) so Angleži na prestol poklicali hannoverskega izbornika, ki je kot kralj Jurij I. (1714—1727) vladal Veliki Britaniji in Hannoverski. Ta zveza se je ohranila do l. 1837. — Njegov sin in naslednik Jurij II. († 1760) je bil zadnjega stuartskega pretendenta pri Cullodenu (1646; zadnja bitka na angleški zemlji) zmagal ter se kot zaveznik pruskega kralja zapletel v sedemletno vojsko zoper Francoze. Končal jo je njega vnuk in naslednik Jurij III. († 1820) ter pridobil v pariškem miru (1763) od Francozov vso Kanado, od Špancev pa Florido. Te pridobitve so močno pomnožile angleško gospodstvo na morji.

2. **Vojska za svobodo Severoamerikancev** (1775—1783). Slavni pomornik Valter Raleigh je ustanovil prvo angleško naselino v Severni Ameriki (1585; Virginija). Poslej so se Angleži polastili še drugih pokrajin, tako da je bilo v drugi polovici 18. stoletja ondi 13 naselin, ki so tekom časa mnogo imenitnih svoboščin zadobile. Po večem so se upravljale same in same si nakladale davke.

Ker so se bili Angleži v sedemletni vojski močno zadolžili, naložili so tudi naselinam v Severni Ameriki razne davke, da bi državne dolge laže plačevali. Naselniki so temu ugovarjali ter se branili plačevati naložene jim davke. Ko so Angleži pobirali tudi carino od čaja, opustili so naselniki rajši čaj, nego da bi bili zacaranega kupovali ali so ga pa rajši dosta draže kupovali od hollandskih krijumčarjev. Leta 1773. so preoblečeni Bostonci v pristanišči napadli 3 angleške ladije ter čaj iz njih v morje pometali. Na to so Angleži pretili s silo. Kar so se zbrali izvoljeni poslanci vseh naselin v Philadelphiji (1774) ter so sklenili pretrgati vso kupčijo z Angleži. Ker Angleži niso odjenjali, začela se je vojska. V tej so se naselniki kmalu toli osrčili, da so uže 1776 na shodu v Philadelphiji oklicali državno samostalnost. Naselbine so se imenovale „Zjedinjene države severoameriške“.

V vojski jih je vodil pošteni Jurij Washington, najizvrstniši državnik in vojskovod. Ko je bil ta angleško vojsko pri Saratogi zajel, pridobil je ameriškim naselnikom Benjamin Franklin, izumitelj strelovoda, Francijo, s katero sta poslej tudi Španija in Holland potegnili. Na morji so nadkrilovali Angleži (Elliot brani Gibraltar), na suhem pa Amerikanci. Po nezgodi pri Yorktownu so Angleži onemogli ter sklenili mir v Versaillesu (1783). Anglija je priznala nezavisnost 13terih naselbin ter je Španiji odstopila Florido in Minoriko.

Ustava in uprava Zjedinjenih držav glj. v zemljepisu za III. razred str. 168.

3. **Ustanovitev angleške oblasti v Vzhodni Indiji.** Uže za kraljice Elizabete so Angleži kupčevali v Vzhodno Indijo in drugo polovico 17. stoletja so onde ustanovili uže mnogo naselbin. Ko se je l. 1739. razdrlo Veliko-mogulsko kraljestvo, osvojili so si Angleži razna primorja in lord Clive jim je pridobil še razne francoske naseline. To oblast so še pomnožili po nesrečni vojski v Severni Ameriki ter se polastili kraljestva sultana Mysoreskega (Hyder Ali in njega sin Tipo Saib; 1799). — James Cook, predrzni angleški pomorščak, je trikrat plaval krog zemlje ter rojakom našel mnogo avstralskih otokov. Na tretjem potovanji so ga ubili prvotniki na otoku Ovajki (1779).

Omika za druge dobe.

Državne razmere. Vladarska oblast se razen Anglije po vseh evropskih državah toli okrepi, da je uže začetkom 18. stoletja skoro povsodi popolnoma neomejena (absolutizem). Stanovski zastopi se polagoma umikajo ali pa izgubljajo prejšnje svoje pravice. V Avstriji so le po ogerskih deželah ohranili malone svojo staro veljavo. — V drugi polovici 17. stoletja so to neomejeno vladavino jeli spodkopavati znameniti angleški pisatelji (svobodomiselniki in maloverci) ter pobijati vse stanovske predpravice in svoboščine, katere ste si bili plemstvo in duhovstvo iz srednjega veka še ohranili. Tem naukom so pritegnili zlasti francoski pisatelji ter jih s francoskim jezikom razširjali skoro po vsej Evropi. Iz teh naukov so tudi v dobi „razsvetljenega absolutizma“ (1740—1789) porajale se vse imenitne preuredbe in novščine na državnem in cerkvenem, na duševnem in tvarnem polji. Začenjali in izvrševali so jih ali sami vladarji ali pa mogočni ministri (cesar Jožef II., Friderik II., Katarina II., Gustav III. na Švedskem, Karl III. na Španskem in njegova ministra Campomanes in Aranda —; poprej isti Karl v kraljestvu obeh Sicilij. Minister Pombal na Portugalskem, minister Struensee na Danskem i. t. d.)

Ta duh novega časa je pokončal tudi red očetov jezuitov, ki niso hoteli svoje ustave po njegovih zahtevah preurediti (sint, ut sunt, aut non sint, rekel je zadnji njih general Ricci). Najprej ga je odpravil Pombal na Portugalskem, potem pa bourbonski dvori (Francija, Španija, Neapolsko in Parma). Nazadnje je sveti oče Klement XIV. razglasil pismo Dominus ac redemptor noster ter ž njim toli črteni red razpustil (1773). Poslej ga je l. 1814. papež Pij VII. zopet ponovil (pismo: Sollicitudo omnium).

Znanosti. Najimenitniši humanisti te dobe so bili v Francozih in Nizozemcih. V prosep humanizma je Colbert ustanovil „Académie des inscriptions et des belles lettres“.

Še bolj pa je razcvetalo se prirodoznanstvo v raznih razdelih. V zvezdoznanstvu (pa tudi v fiziki in matematiki) vse presega Anglež Izak Newton († 1727); razen njega sta se odlikovala tudi Herschel in Leibnitz († 1716). Ludvik XIV. je v Parizu ustanovil velik rastlinoslovski vrt, zvezdarno, ločbarsko delavnico (kemijski laboratorij) in akademijo znanostij ter s tem močno pospeševal prirodoznanstvo. Te naprave so kmalu posnemali v inostrancih. Imenitni prirodoznanci so dalje: Galvani, Buffon, Linné, Lavoisier, Van Swieten (osebni zdravnik Marije Terezije), Böttger (porcelan), Fahrenheit in Réaumur (toplomer), Benj. Franklin (strelodov), Montgolfier (zrakoplav), Jakob Watt (parulja), Arkwright (stroj za predenje bombaža) i. d. so imenitni najditelji in izumitelji.

V narodnem slovstvu so se odlikovali Milton in Swift (Angleža), razni Francozje (glj. spredaj: Ludvik XIV. str. 36; potem še Voltaire, Montesquieu, Rousseau), Klopstock in Lessing (Nemca), Goldoni (Italijan), Calderon (Španec), Državin, Sumrakov, Knjažnin in Karamzin (Rusi).

Umetnost. Plemenite priproste oblike preporodnega zloga so se izgubile pri stavbah za Ludvika XIV. in XV., kajti jeli so jih silno lepoticiti. Stebri so le zunanji lišp in pogostoma zviti; često jih nadomestujejo tudi velikanski kipi. V obče se pri njih nahajajo mnogobrojni kipi, ki n. pr. vhod lepšajo ali pa na okrajki krog strehe stoje. Notranji prostori so pa s slikami preobilo ozaljšani. Razen slik na mokrem so razne podobe posod, školjek, obešenih in drugih vencev krog oken, urat in slik. Ta z lepoticjem preobloženi zlog se kliče šarovit ali rococo. Ludvika XIV. stavbe v Versaillesu. Princu Evgeniju je imenitni stavbar Hildebrand († 1723) sezidal Belveder, Fischer pl. Erlach († 1723) pa palačo v Beči. V tem zlogu zidane so tudi razne palače v Pragu i. d.

Kiparstvo te dobe se znači po skrbnem posnemanju prirode in po velikanskih kipovih. Večinoma je tudi izgubilo prejšnjo samostalnost, kajti kipi posebno zaljšajo stavbe. Kaj imeniten kipar je bil Rafael Donner († 1741), ki je za vodnjak na Mehlmarktu v Beči iz svinca vlil kipe previdnosti in štirih glavnih rek avstrijskih; mnogobrojni visoki pridvigi (haut relief) v cesarski zakladnici in v Belvederu so tudi njegovega dlana.

Slikarstvo je v 17. stoletju še cvetlo, zlasti v Špancih (Velasquez † 1660; Murillo † 1682), v Hollandcih (Rembrandt † 1674) in v Češki (Skreta † 1674). V 18. stoletju pa je kot kiparstvo in stavbarstvo propadalo. Skušalo je le prirodo natanko posnemati (naturalizem). Iz tega se je porodilo slikanje krajev in upodabljanje iz vsakdanjega življenja (genre). Anglež Hogarth se je v tem naj bolj odlikoval. — Kot medorezec se je Venceslav Holar iz Prage († 1674) posebno odlikoval.

Glasba se je v 17. stoletju v Avstriji neprestano gojila ter v 18. stoletju posebno zacvetla. Dvorno gledališče v Beči (Pietro Metastasio († 1782) je posebno gojilo glasbo. In v Beči so živeli in delali največi mojstri te umetnosti: Kristof Gluck († 1787) in njega mlajša sovrstnika Jožef Haydn († 1809) in Volbenk Mozart († 1791).

Tretja doba.

Od francoskega prevrata do sedanjega časa
(1789—1886).

Vzroki francoskega prevrata.

Konci 18. stoletja se je v Francozih izvršil imeniten prevrat, ki je državne, državljanske in družbinske razmere ne le v Franciji, ampak po vseh evropskih deželah popolnoma prestvaril. Glavni vzroki temu silovitemu prevratu so: napačno, silno slabo vladarstvo Ludvika XV. in izvenredna množina državnega dolga; preobdavčenje in prevelika reva prostega naroda; napadanje cerkve in države od strani francoskih pisateljev; in prevelika slabost in mehkost dobrohotnega kralja Ludvika XVI.

1. **Napačno in slabo vladanje Ludvika XV.** (1715—1774). Ludvik XV., prevnuč svojega prednika, je bil silno slaboten, len in razuzdan vladar. Španska nasledstvena vojska je bila tvarno blagostanje francoske države hudo oškodila ter državno upravo spravila v največe zadrege. Iz te jo je imelo rešiti neko posebno dnarstveno započetje (Lawova novčara); pa to se je ponesrečilo, uničilo mnogo tisoč imovitih poštenih rodovin in državi zadrege pomnožilo. Ludvik XIV. je bil zapustil uže okoli 3500 milijonov livres državnega dolga; nezmerna zapravljalivost na razuzdanem dvoru Ludvika XV., dolge kaj drage pa brezuspešne vojske (poljska prestolna vojska, avstrijska nasledstvena vojska, sedemletna vojska z Angleži in istočasna tretja sleska vojska s Prusi) in zanikerno vladanje so namnožila državni dolg nad 7000 milijonov frankov. Vsled tega so narodu nakladali preobile, prav neznosne davke, ki so ga tem huje tlačili, ker so bili silno nenaravno in krivično mej razne stanove razdeljeni.

2. **Preobloženje z davki in drugimi bremeni in občna reva priprostega naroda.** Izmej treh stanov v državi (plemstvo, duhovščina in priprosti narod) je tretji stan (meščani in kmetje) nosil skoro vsa državna bremena, plačeval sam skoro vse davke, da si prav je imel le jedno tretjino vseh zemljišč v lasti, dočim sta prva dva stanova z raznimi svoboščinami jih imela dve tretjini in davkov vender nista skoro nič plačevali. Razen državnih

bremen je moral nevoljnik od malega zemljišča še grajščaku ali zemljiščnemu gospodu plačevati razne davščine in tlako mu delati. Lakomni podjetniki in njih sebični najemniki pa brezvestni oskrbniki so pobirali državne davke in davščine zemljiščne gospode. Pri tem so ravnali silno trdosrčno in brezozirno; le preradi so jih samovoljno zviševali ter brez usmiljenja s kmetije pregnali vsakega, ki jim zahtevanih davkov ni mogel plačati. Po takem ni čuda, da je kmetski stan naposled živel v največi revi in nadlogi.

Tudi meščanstvo ni bilo dosta na boljšem. Rokodelstvo, obrtnija in kupčija se niso mogla posebno razvijati, ker so je tlačila cehovstvo in razne predprave obrtnijskih in kupčijskih družeb. Država je sicer podpirala veliko obrtnijo in kupčijo, a bilo je primeroma le malo ljubljencev, ki so dotične predprave pridobivali (večinoma po podkupovanji). Meščani so tudi bili v 17. stoletji izgubili lastno upravo; gospodovali so jim uradniki, ki so svoje službe često drago kupili. Da bi se odškodili, tlačili so meščane ter zlasti sodno pravico za drag denar prodajali.

Tretji stan bil je tudi brez vseh pravic v državi; kajti na dvoru, v državni upravi, v vojski in cerkvi so plemenitniki dobivali vse više in imenitnije službe, akopram često niso imeli zanje najmanjših zmožnostij. Tako je priprosti narod bil v največi revi in nadlogi, dočim so kralj, njegov dvor in prva dva stanova z raznovrstnimi predpravami živeli v obilnosti in razkošji, v največi razuzdanosti in pregrešnosti. To nesramno življenje je kralju in njegovemu dvoru, plemenitnikom in duhovnikom izpodkopalo vse zaupanje in spoštovanje priprostega naroda; na mestu podložniške udanosti poganjala sta povsod gnjev in črt nasproti nenraviti lehkoživni gospodi.

3. **Napadanje cerkve in države od strani francoskih pisateljev.** Tekom 18. stoletja so najodličniši pisatelji (Montesquieu, Voltaire, Jean Jaques Rousseau) in zlasti tako zvani enciklopedisti (D'Alembert, Diderot i. d.) v premnogih spisih izpodkopavali veljavo države in cerkve, vse njiju naprave in zapovedi. Očitno so oklicali pamet za jedino vodnico in sodnico vsemu človeškemu delovanju in nehanju. Oznanjevali so državljansko in osebno svobodo in enakost vseh ljudij. Njih nauki so se mej narodom dalje in dalje širili ter mu popolnoma zadušili oni sveti strah od posvetne in cerkvene gosposke, ki je javni red vsaj nekoliko še ohranjeval. Njih nauki so nepremišljeno množico navajali in gonili k silovitemu uporu in pogubnemu prevratu.

4. **Slabost in mehkost dobrohotnega kralja Ludvika XVI. (1774—1792).** Ludvik XVI., vnuk svojega malomarnega prednika, je bil kaj nravit in blag vladar, ki je vse slabosti in napake v državi dobro poznal. Da bi jih odpravil, izbral si je za ministre kaj izvedene in poštene može (Turgot, Malesherbes in St. Germain). Pa na nesrečo sebi in državi kralj ni imel toliko stanovitnosti in odrešitosti, da bi bil ukrotil plemenitnike in duhovnike, ki so se na-

svetovanim pravičnim in zdatnim preuredbam njegovih ministrov upirali. Odpustil je ministre ter po starem dalje vladal. Vsled tega so se dnarstvene zadrege še bolj kupičile (tem bolj, ker je Francija v dolgi vojski pomagala upornim ameriškimi naselbinam zoper Angleže), državni dolg je bil narastel toliko, da so od njega začetkom prevrata plačevali nad 200 milijonov livres letnih obrestij. V tej stiski je minister Necker nasvetoval dobrohotnemu kralju, naj skliče državni zbor, ki se uže od l. 1614. ni bil sešel.

Dne 5. maja 1789 se je res zbral državni zbor v Versaillesu. Po nasvetu ministra Neckerja je izvolil tretji stan 557 zastopnikov, t. j. skoro toliko, kolikor plemstvo in duhovščina skup (270 + 290). Kako naj bi zborovali, o tem se je vnel hud razpor. Tretji stan namreč je zahteval skupno zborovanje in glasovanje (po glavah), plemstvo in duhovščina ste pa zahtevali zborovanje in glasovanje po stanovih. Zastopniki tretjega stanu se niso hoteli udati niti kralju niti plemstvu in duhovščini ter so se dne 17. junija 1789 oklicali za jedino veljavno „narodno skupščino.“ Ludvik XVI. je še enkrat zahteval zborovanje in glasovanje po stanovih ter je hotel skupščino razpustiti; kar je grof Mirabeau naznanil kraljevemu nadobredniku: „Povejte svojemu gospodu, da smo tukaj se zbrali po volji naroda in da se bodemo le sili vojaških bajonetov umaknili.“ S to očitno drzno izjavo se je začel francoski prevrat (23. jun. 1789).

Ustavodavna narodna skupščina

(17. junija 1789—30. septembra 1791).

Ne da bi bil zatrl oni odločni upor, ampak slabotni kralj je sedaj zapovedal, naj se prva dva stanova s stretjim združita, kar je res mnogo plemenitnikov in duhovnikov storilo. Ko se je narodna skupščina v Versaillesu posvetovala, nadraževali so nezadovoljni in čestihlepni možje nekaj z besedo nekaj pa s spisi pariško druhal, da se je uprla in hudo razsajala (razrušila je bastilijo in državno ječo; ustanovila se je narodna straža s tribojno [modra, bela in rudeča] kokardo; Lafayette, izvoljen nje načelnik). Enake silovitosti dogajale so se kmalu po vsej Franciji. Tlačeni narod se je uprl zoper tlačitelje in napadal je gradove, opatije in škofije ter silovito razgrajal. Teh zmešnjav so se zbal premnogi plemenitniki (mej njimi tudi kraljev brat) ter pobegnili na tuje. Rovarji so sedaj tem lažje razsajali po deželi.

Vsled teh rovarij je narodna skupščina odpravila srednjeveško fevdstvo in vse predpravice plemstva in duhovščine (avgust 1789) ter oklicala Francijo za ustanovno kraljestvo, v katerem

kralj zakonodavno oblast deli z narodnim zastopom. Ta (le v jedni zbornici) se ponovi vsako drugo leto; njegove sklepe kralj lahko le za 4 leta odloži. Razglas občnih človeških pravic pa izreka popolno enakost vseh državljanov.

Nov upor razdražene pariške tolpe (šuntal jo je tudi Ludvik Filip Orleanski, navadno vojvoda Egalité imenovan) je prisilil nesrečnega kralja, da se je s svojo rodovino preselil v Pariz, kjer so ga nesramni in krvoločni rovarji neprenehoma napadali. Za njim se je v glavno mesto preselila tudi narodna skupščina, v kateri so se zgovorni grof Mirabeau, zvijačni duhovnik Sièyes in premeteni škof autunski Talleyrand najbolj odlikovali.

Da bi državi pomagali iz denarnih zadreg, vzela je narodna skupščina cerkvi vsa posestva (nad 2000 milijonov livresov vredna), zatrla cerkvene rede ter odpravila samostane. Ker so se cerkvena posestva le počasi razprodajala, izdali so nanje papirnat denar, assignate, nakaznice imenovan. Da bi spomin na minulo izbrisali, odpravili so stare pokrajine ter kraljestvo znova razdelili na 83 departementov (po rekah, gorah, morjih imenovanih). Uredili so cerkveno upravo (vsak departement je imel svojega škofa; cerkvene občine so volile duhovne, ki so plačo od države dobivali in na ustavo prisegali). Zatrli so dedinsko plemstvo (naslove, služabniške obleke, grbe i. t. d.). — Razna politična društva, zlasti društva Jakobincev, ki so se po vsej Franciji razširila, so močno vplivala na sklepe narodnega zastopa in na ves razvitek političnega življenja.

S smrtjo grofa Mirabeaua je izgubilo ustavno kraljevstvo najmočnejši steber. Kralj je izprevidel, da z dobroto nič ne opravi nasproti silovitim prevratnikom, ki bi bili celo osebno svobodo mu radi otesnili. Zato je mislil pobegniti na tuje. Pa na nesrečo so ga izpoznali in v Varennesu ustavili ter z največo sramoto dovedli nazaj v Pariz (junij 1791). Kmalu potem se je razšla ustavodavna narodna skupščina.

Zakonodavna skupščina

(1. oktobra 1791—21. septembra 1792).

Nova zakonodavna skupščina je imela ustavo razviti ter jo z raznimi zakoni popolniti. Nje desnica je bila za ustavno kraljestvo, levica pa za republiko. Levica se je zopet ločila na dve stranki: 1. na zmerne republikance ali Girondiste (tako zване po poslancih iz departementa Gironde), in 2. na brezmerne republikance ali jakobince (na skrajni levici in na bolj visokih sedežih, zato tudi „hrib“ imenovane).

Ker so izselniki ob vzhodni meji (v Italiji in v Porhenji) rogovili zoper državno ustavo francosko, prisilili so zlasti girondisti

kralja Ludvika, da je „kralju ogerskemu in češkemu“ vojsko napovedal (20. aprila 1792). Silno razburjenost v deželi in zlasti v Parizu so jakobinci (Danton in Camille Demoulins) porabili ter dvakrat naščuvali pariško druhal (pomnoženo z enakimi izmečki in rovarji iz vse Francije) na nesrečnega kralja v kraljevem gradu Tuilerieskem (cempinci, brezhlačniki, poklanje švajcarskih kraljevih stražnikov itd.) ter ga silno zasramovali. Ludvik je z rodovino pred razdivjano tolpo ubežal v zbornico zakonodavne skupščine 10. avgusta 1792), ki je kralja odstavila ter njega in njegovo rodovino pariškemu mestnemu starešinstvu v varstvo izročila. Jakobinsko starešinstvo ga je zaprlo v Templu, premočnem gradu nekdanjih vitezov templarjev, kjer so ga hudo držali, ostro nadzorovali ter neprestano žalili in zasramovali.

Potem je skupščina sklenila umakniti se novemu zastopu: ta naj bi določil, ali se kraljestvo ohrani ali pa odpravi in ustanovi republika. Pariški mestni zbor (krvoločni Marat in vladohlepni Robespierre) se je v tem polastil vrhovne oblasti. Siloviti Danton je dal zgrabiti in zapreti vse tako zvane sumljive; nadražena druhal pa je udirala v nezavarovane ječe ter (od 2. do 7. septembra 1792) pomorila nad 10.000 ljudij. Najbolj zakrivila sta to klanje Danton in Marat, da bi kraljevece in druge zmerne može od nove skupščine zabranila.

Francoska republika (1792—1804).

Narodni konvent (21. septembra 1792—26. oktobra 1795).

Smrt kralja Ludvika XVI. Nova skupščina, „narodni konvent“ (narodni zbor) imnovana, ločila se je na dve stranki: 1. zmerni republikanci ali girondisti (po sedežih „nižina“, pozneje „močarina“ imenovani) in 2. jakobinci ali „hrib“ (po sedežih; to je vodil jakobinski triumvirat: Danton, Marat in Robespierre). Uže v prvi seji je narodni konvent odpravil kraljestvo ter oklical francosko republiko. Potem so nesrečnega kralja (ker so mu odrekli kraljevo čast in kraljev naslov, zvali so ga le Ludvik Capet) obkrižili zaveze s francoskimi sovražniki in krvavega napada na ljudstvo dne 10. avgusta ter ga z večino jednega glasu obsodili na smrt. In res so mu 21. januarija 1793 glavo odsekali.

Pogin girondistov. Po kraljevi smrti je izvrševalno oblast dobil „odbor za občno dobro“; podpiralo ga je „prevratno sodišče“. V teh odborih so sprva gospodovali girondisti, kar pa nikakor ni bilo po godu jakobincem, ki so po vrhovni oblasti

hlepeli. Zarad tega nastanejo strastni in krvavi boji mej obema strankama. Nazadnje so krvoločni in brezozirni jakobinci s pomočjo brezhlachnikov (sansculottes) siloma ugnali girondiste v narodnem konventu ter jih pokončali (34).

Krvavo gospodstvo (2. junija 1793—28. julija 1794). Krvoločniki so se sedaj polastili vse vrhovne oblasti (v odboru za občno dobro in v prevratnih sodiščih), skušali uničiti vse nasprotnike, samovoljno gospodovali Franciji ter narodnemu konventu razne zakone vsiljevali. Njih morilni stroj, guilotina imenovan, je pokončal na tisoče mož, ki so se po naobraženosti ali pa po bogastvu odlikovali. Nikdo ni bil zvest svojega življenja. Spomini na preteklost morali bi popolnoma izginiti. Zato so uvedli novo letoštetje (22. septembra 1792, s 1. dnevom republike) in nov koledar, v katerem so leto na 12 mesecev po 30 dnij razdelili; zadnjih 5 ali 6 dnij so odločili raznim republikanskim praznikom; tudi mesece, tedne in dneve so drugače imenovali. Kmalu so odpravili krščansko vero in službo božjo ter so obrede svobode in enakosti vpeljali in um za najvišega boga oklicali. Cerkve so oropavali in oskrnjevali, svete spomenike pokončavali, grobe francoskih kraljev razrušili itd.

Mej mnogobrojnimi umorjenimi nesrečniki je bila tudi kraljica Marija Antonija, hči cesarice Marije Terezije (16. oktobra 1793). Nje sina kraljeviča Ludvika (XVII.) so izročili neusmiljenemu čevljarju Simonu, ki je z njim toli grdo ravnal, da je kraljevič shiral in umrl (1795). Kraljevičevo sestro so le zaprli, Elizabeti, sestri Ludvika XVI., so pa tudi glavo odsekali.

Naposled so se jakobinci mej seboj razprli ter krvavo preganjali. Vladohlepni Robespierre je siloma uničil Dantona in njegove slednike; krvoločnega Marata pa je bila uže poprej za svobodo navdušena devojka Charlotte Corday umorila. — Tako je postal hladnokrvni in gospodljivi Robespierre glavar vsem prevratnikom in vsej državi. Strah in groza je sedaj dospela do vrhunca (v 6 tednih dal je okoli 1400 ljudem glavo odsekati).

Toli besnemu klanju in strastnemu pokončevanju so se zaman upirale posamične pokrajine. (Vendée in Bretagne, po katerih so jakobinski vojščaki, zlasti „peklenske čete“ strahovito razsajali), zaman so se upirala največa in najmenitniša mesta (Lyon, Marseille, Toulon, Bordeaux, Nantes). Ti upori so le pomnoževali grozovinstvo (Carrierove noyade v Nantesu, Collot d'Herboisove mitraillede v Lyonu i. t. d.), pomagali pa nikakor niso ubogi Franciji. Sledkar se je ljudstvo predramilo in jelo milovati nedolžne žrtve. Ko je Robespierre

jel svoje slednike preganjati, ustavil se mu je narodni konvent ter dal krvoločnika zgrabiti. Po strahoviti zmešnjavi v Parizu obsodila ga je zmerniša stranka ter njega in njegove najhujše privržence guilotini izročila. Z Robespierrom je nehalo krvavo gospodstvo v Francozih.

Sedaj je narodni zbor oklical novo državno ustavo. Po tej je oblast izvrševalo voditeljstvo peterih mož (direktorij), zakone pa je dajal narodni zastop, sestavljen iz dveh zbornic. Zbornica starih (350 vsaj 40 let starih članov) in zbornica petstoterih; ta je nasvetovala zakone, ona pa jih je potrjevala ali zavračala.

Prva vojska zaveznikov zoper francoske prevratnike

(1792—1797).

1. **Vojska zaveznikov do posebnega mira v Bazilu (1795).** Ko je Ludvik XVI., prisiljen od prevratnikov, napovedal vojsko češkemu in ogerskemu kralju, zavezal se je cesar Franc II. s pruskim kraljem (Friderik Viljem II. 1786—1797) zoper francoske prevratnike. A prva zavezna vojska (poveljnik Ferdinand Brunšviški) je prodrla le v Champagno, Francozom pa ni nič škodila; vsled slabega vremena in boleznij se je celó kmalu vrnila na nemško zemljo. To je osrčilo Francoze (vojskovod Dumouriez) in kmalu so vzeli Avstrijcem Belgijo, Nemcem Moguncijo, kralju sardinskemu pa Nizzo in Savojsko (ker je bil k zaveznikom pristopil).

Ti uspehi prevratnih vojsk in pa silovita smrt nesrečnega Ludvika XVI. so prestrašili vse evropske države in slavni angleški minister Pitt Mlajši jih je večinoma zbral v veliko zavezo zoper Francijo. V novi vojski so res Francozje za nekaj časa izgubili prejšnje osvojitve (Belgijo in ob srednjem Rhenu) ter so se morali pred sovražniki umakniti. Kar je narodni konvent oklical domovino v nevarnosti ter je v vojsko pozval vse spretne moške od 15. do 25. leta (Carnot); in ta narodna vojska je hitro premagala in ugnala mnogobrojne sovražnike francoske republike: Pruse je pognala prek Rhena, Belgijo zopet vzela (Jourdan) in Holland si znova pribojevala (Pichegru). Holland so prevratniki spremenili v batavsko republiko (1795).

Ker je sebične Pruse mikala zadnja razdelitev poljskega kraljestva, sklenili so vsled rečenih nezgod posebni mir v Bazilu (1795) ter Francozom odstopili vse levo Porhenje in se odpovedali zavezi evropskih držav zoper francosko republiko. Tudi druge države so kmalu nehale od vojske ter s Francozi mir sklenile; tako se je le Avstrija, skoro osamljena, še dve leti bojevala zoper francosko republiko.

2. **Konec prve zavezne vojske (1795—1797).** Po bazilskem miru so se Francozje večinoma uspešno vojskovali zoper Avstrijo, s katero ste bili še Sardinija in Saska zavezani. Bistroumni Carnot, najspretniši član francoskega direktorija, je namenil l. 1796. Avstrijo na 3 straneh napasti: Jourdan jo je imel napasti prek Frankonije (v Pomenji), Moreau prek Švabskega in Bavarske (v Podonavji), Napoleon Bonaparte pa prek severne Italije.

Napoleon Bonaparte (roj. 15. avgusta 1769) je izviral iz plemenite pa ubožane rodovine na Korsiki (Ajaccio). Izučen v vojaškem učilišči (Brienne, poslej Pariz) je kot častnik stopil v francosko vojsko ter precej potegnil s prevratniki. Prvikrat se je odlikoval pri obleganji upornega mesta Toulona ter je vsled tega postal artiljerijski general. Carnot mu je bil 1796 izročil nadpoveljništvo vojske v Italiji. Bil je Napoleon najimenitniši vojskovod svoje dobe ter posebno izveden v vseh vojaških zadevah, razen tega je bil brezumno čestihlepen ter trmoglav kot pravi Korsičan in premeten kot pravi Italijan.

Nevarnost za Avstrijo je bila velika, a odstranil jo je preslavni vojskovod Karl, brat cesarja Franca II. Ta komaj 25 let stari nadvojvoda je Jourdana potolkel pri Ambergu in poslej pri Würzburgu (1796). Vsled teh slavnih zmag moral se je tudi spretni Moreau umakniti iz Nemčije prek Rhena na Francosko.

Nesrečna pa je bila avstrijska vojska v Italiji nasproti Napoleonu. Ta jo je premagal v raznih bojih (Montenotte, Millesimo, Lodi) ter jo pognal v trdnjavo Mantovo, katero je oblegoval. Zaman so 4 avstrijske vojske skušale rešiti Mantovo. Trdnjava se je izstradana morala udati (Wurmser). Nato je Napoleon drl prek Benečije in južnih alpskih pokrajin avstrijskih v gorenji Štajer, kjer se je v Judenburgu na Muri ustanil. Kmalu potem je cesar Franc II. z njim sklenil premirje v Ljubnem (Leoben, 1797) poslej pa končni mir v gradu Campo Formio (blizu Vidma—Udine, 1797). Avstrija je Franciji odstopila Belgijo in Lombardijo, za nji pa dobila Benečijo z beneško Istro in Dalmacijo.

Iz Lombardije, Modenske in papežu vzete Romagne so Francozje ustanovili Cisalpinsko republiko, iz Genove pa Ligursko republiko; Belgijo so zjediniili s Francijo in tej tudi pridržali Jonske otoke (poprej vlast takrat pokončane beneške republike).

Napoleonova vojska v Aegyptu

(1798—1799).

Po miru campoformijskem so se sami Angleži še vojskovali zoper Francoze. Ker Napoleon teh ni mogel prijeti na suhem,

sklenil je iti v Aegypt, odtod pretiti angleškim posestvom v Aziji ter tako omajati in razrušiti njih prekomorsko moč in kupčijo. Popolnoma nepričakovano je v maju 1798 Napoleon odplul z veliko vojsko (35.000 mož) iz Toulona v Aegypt. Srečno je ušel angleškemu admiralu Nelsonu, ki je z močnim ladijevjem nanj prežal. Potom se je polastil tudi Malte, katero mu je načelnik viteškega reda sv. Jovana izdal. Prišedši v Aegypt vzel je siloma Alexandrijo. Potem je drl v notranjo deželo, pri piramidah potolkel mameluke (vojaške čete s 23 glavarji, ki so v imenu turškega sultana deželi gospodovali) in siloma vzel Kairo ter deželno upravo po francoski uredil.

V tem je Nelson našel francosko ladijevje pri Abukiru in je nemudoma popolnoma uničil. Napoleon se za to ni dosta zmenil, osvojil si je gorenji Aegypt, v Kairu siloma zatrl krvavi upor ter šel v Sirijo nad Turke, ki so mu bili vojsko napovedali. Vzel je Jaffo, zaman pa oblegoval trdnjavo Acre, katero je angleški pomornik Sidney Smith Turkom pomagal braniti. Vrnivši se v Aegypt pokončal je turško vojsko pri Abukiru (1799). Potem je nadpoveljništvo v Aegyptu izročil Kleberju ter se sam vrnil v Francijo, kjer ga je narod z veseljem sprejel; kajti francoska republika je bila za njegove odsotnosti prišla v največe zadrege.

Ta vojska res ni imela željenega uspeha za Francijo, pa močno je pomnožila znanosti. Francoski učenjaki (starinarji, jezikoslovci, zgodovinarji, zemljepisci, prirodoslovci i. d.) so čudovito aegyptovsko deželo natanko preiskavali. Te preiskave so poslej uredili ter objavili v prekrasnem delu *Description de l' Egypte* (Popis Aegypta).

Francoska republika pod direktorijem ali voditeljstvom

(1795—1799).

Ker so bile assignate ali papirnate nakaznice (izdanih je bilo 45.000 milijonov frankov) izgubile skoro vso veljavo, preklicalo jih je voditeljstvo ter izdalo nov papirnat denar, territorialni mandati imenovan. A tudi ta se je nagloma namnoževal ter izgubljal svojo vrednost. Razen tega so še notranje zmešnjave spodkopavale veljavo državnega voditeljstva, popolnoma pa jo uničile tolike nezgode v novi ali drugi zavezni vojski v Nemčiji in Italiji. V teh žalostnih razmerah se je vrnil Napoleon iz Aegypta, odpravil je brez posebne težave državno voditeljstvo, razgnal zbor petstoterih ter dal oklicati novo državno ustavo. Po tej so izvršilno oblast dobili trije konzuli, mej kterimi je bil Napoleon

prvim konzulom na 10 let izvoljen. Zakonodavno oblast je vlada (3 konzuli) delila z narodnim zastopom (1. tribunat: 100 članov, in 2. zakonodavni zbor: 300 članov).

Druga vojska zaveznikov zoper francosko republiko

(1799—1801; nekaj do 1802).

Napoleonov vojni pohod v Aegypet in razna nasilja francoskega ravnateljstva v inostrancih (odstranilo je papeževo vlado ter oklicalo Rimsko republiko, dalje oklicalo Helvetsko republiko) so l. 1799. povzročila novo vojno zavezo zoper Francoze; združile so se namreč Avstrija, Ruska, Turška, Angleška, Neapolitanska i. d., da bi uničile vse francoske prenapredbe v Evropi in pokončale francosko republiko.

Začetkom vojske so Francozje v Italiji bili srečni, posedli so Neapolitansko, pregnali kralja v Sicilijo ter deželo oklicali za Partenopejsko republiko. A kmalu so od vseh strani pritiskali zavezniki na bojišče ter Francoze v Italiji (Kraj, Melas in Suvarov: na Adiži, pri Cassani, na Trebiji in pri Noviji), Švajci (Karl zmaga pri Zürichu) in Nemčiji (slavni Karl zmaga pri Stockachu) premagovali in nazaj potiskali.

Ko pa je Ruska odpovedala se vojni zavezi in je prvi konzul Napoleon prevzel voditeljstvo francoskih vojsk, obrnila se je sreča od zaveznikov in Francozje so kmalu poravnali vse poprejšnje izgube. Napoleon sam je šel z močno vojsko prek srednjih Alp (prelaz velikega sv. Bernarda, in drugi prelazi) ter je v silno ljutom boji pri Marengi (1800) premagal Avstrijance (Melas), kateri so sprva bili uže zmagali. Ker so bili konci istega leta Francozje (Moreau) tudi pri Hohenlindenu v južni Nemčiji zmagali ter naravnost pretili Avstriji, sklenil je cesar Franc mir v Lunevillei (1801). Po tem miru so dobili Francozje Piemontsko in vse pokrajine na levi strani Rhena; cisalpinsko republiko so premenili v italijansko ter jo s Parmskim pomnožili. Dotadanji vojvoda parmski je dobil Toskansko kot kraljestvo Etrurijsko. Modenski in toskanski knez sta poslej bila odškodovana v Nemcih.

Ker so bili Angleži sedaj popolnoma osamljeni, sklenili so sledkar z Napoleonom mir v Amiensu (1802). — Nemški državni zbor v Reznem je po dolgem posvetovanji in prepiranji l. 1803. razne kneze za njih izgube odškodoval s cerkvenimi posestvi in državnimi mesti. Takrat je Avstrija tudi dobila briksensko in tridentinsko škofijo, toskanski veliki vojvoda pa salzburško nadškofijo kot izborno kneževino.

Napoleon, prvi konzul francoske republike (1799—1804).

Prvi konzul Napoleon je rešil republiko nevarnih vnanjih sovražnikov, vladal pa je tudi kaj krepko vse notranje nje zadeve. S kaj spravljivimi naredbami je skušal za se pridobiti kraljevce in strastne republikance (100.000 prognancev in izselnikov se je po njegovem dovoljenji vrnilo v domovino). Znova je vpeljal katoliško vero in nje cerkvene obrede ter s papežem Pijem VII. sklenil konkordat (1801), po katerem je prvi konzul škofe imenoval, papež pa je imenovane potrjeval. Znova je uredil šolstvo ter prijavil nov državljanski zakonik (Code Napoleon). Pospesheval je kmetijstvo (vinarstvo), obrtnijo in kupčijo (imenitna velika cesta prek Simplona), znanosti in umetnosti. S tem si je pridobil hvalo in ljubezen večine francoskega naroda. Ker pa je očitno hlepel po samovladarstvu (1802 so ga izvolili za dosmrtnega konzula, ustvaril je novo plemstvo in ustanovil red častne legije), hoteli so ga ubiti razni zarotniki. Napoleon je porabljal take prilike, da se je iznebel vseh nespravljivih in sovražnih mu ljudi (Pichegru, Jurij Cadoudal, vojvoda Enghienski). Naposled se je dal od narodnega zastopa oklicati za dednega cesarja vseh Francozov (1804).

Napoleon I., cesar francoski. (1804—1815.)

Napoleon I., cesar francoski, ustanovil je svoj prestol sredi bliščečega dvora, ter je pregovoril papeža, da je prišel v Pariz ter ga 2. decembra 1804 slovesno pomazilil in kronal. Kmalu je italijansko republiko prestvaril v Italijansko kraljestvo; tega kraljestva krono je sebi posadil na glavo, svojega pastorka Evgenija Beauhernaissa pa je za podkralja naredil. Ligursko republiko in Parmsko je neposrednje zjedinił s Francijo. Tudi druge naredbe so očitno pričale, da bi rad sebi pridobil vso Italijo.

Ta prememba francoske ustave je napotila tudi avstrijskega vladarja Franca, da je Avstrijo za dedinsko cesarstvo oklical ter gledé na preteči propad nemške države svojej rodovini cesarsko dostojanstvo ohranil. Zgodilo se je to v pragmatikalnem patentu od 11. dne avgusta 1804.

Tretja vojska zaveznikov zoper Francijo (1805).

Mej Francijo in Anglijo se je kmalu po amienskem miru vnela nova vojska. Ker je Napoleon posedel Hannoverško, iz-

borno knežijo kralja angleškega, in v Boulognei ob Canalu la Manche nabiral veliko vojsko in močno ladijevje, sklenil je angleški minister Pitt z Rusijo, Avstrijo in Švedsko novo vojno zavezo zoper Francoze (1805).

Napoleon je precej spregledal nevarnost ter je prehitel zavez-nike. Pridobil je Baden, Württemberg in Bavarijo ter je nagloma pridrl v južno Nemčijo, uničil avstrijsko vojsko (Mack v Ulmu se uda z vso vojsko, 1805) ter nemudoma šel nad Dunaj. Cesarju Francu nič ni pomagalo, da je nadvojvoda Karl v Italiji pre-magoval Francoze (Caldiera), kajti Napoleon se je iz Beča obrnil na Moravsko, kjer je pri Slavkovem v tako zvani bitki treh cesarjev zmagal Ruse in Avstrijance (2. decembra 1805). Vsled tega pobitja so se Rusi vmaknili domov, cesar Franc I. pa je z Napo-leonom sklenil mir v Požunu (1805). V tem miru je Avstrija Ita-lijanskemu kraljestvu odstopila Benečijo, Dalmacijo in nekdanjo beneško Istro, Tirole Bavariji, vse Prednje-avstrijske okraje pa nekaj Badnu, nekaj Württembergu; za toliko iz-gubo je dobila le Salzburško. Bavarsko in Württemberško ste bili oklicani za kraljestvi, Badensko pa za veliko voj-vodstvo in vsa tri so zadobila popolno državno samostalnost.

Napoleonove nove kneževine in konec nemškega cesarstva.
Sedaj je skušal Napoleon narediti Francijo za središče mogočni državi, ktere sosedje bi bili njegovi sorodniki. Zato je Batavsko republiko premenil v kraljestvo Holland ter je dal svojemu mlajšemu bratu Ludviku. Svaka Murata je imenoval za velikega vojvodo ter mu dal pokrajini Kleve in Berg. Starejšega svojega brata Jožefa je posadil na prestol neapolski, s kterega je kralja Ferdinanda pregnal. Talleyrand in Bernadotte sta dobila Benevent in Pontecorvo — Tudi v Nemcih so se do-gajale razne premembe. Šestnajstero knezov se je odpovedalo nem-škemu cesarstvu ter je sklenilo rhensko zavezo, kterej pokro-vitelj je bil izvoljen Napoleon. Ker so se kmalu raztrgale zadnje vezi nemškega cesarstva, odpovedal se je cesar Franc praznemu dostojanstvu nemškega cesarja (1806).

Četrta vojska zaveznikov zoper Francijo (1806—1807).

Napoleonova gospodljivost in samosilnost ste l. 1806. prisilile pruskega kralja Friderika Viljema III. (1797—1840) k vojski. Z njim so se zavezali še Braunschweig, Heska in Saska. Pa Na-poleon je združene sovražnike premagal v dvojni bitki pri Jeni in Auerstädtu (1806), razgnal jih ter nagloma posedel razne trd-

njave in prusko stolišče Berlin. Kraljeva rodovina pruska je z ostanki vojske ubežala onostran Visle ter se z Rusko sklenila. Pa Napoleon je po silno krvavih bitkah (pri Pruski Ilavi in Friedlandu, 1807) prisilil nasprotnika k miru v Tilži. Prusi so izgubili ves svet mej Labo in Rhenom in vse nekdanje poljske pokrajine; razen tega so plačali še veliko vojno odškodnino. Napoleon je saskega izbornika povzdignil za kralja, ki je rhenski zavezi pristopil. Iz raznih pokrajin mej Labo in Rhenom je ustanovil kraljestvo Westfalen ter je dal svojemu najmlajšemu bratu Hieronimu. Iz poljskih pokrajin pruskih pa je ustanovil veliko vojvodstvo Varšavsko ter je saskemu kralju podelil.

Vojska z Angleži in celinska zaprtija. Na celini je res Napoleon premagal zaporedoma vse države, Angležev, najhujših svojih sovražnikov, pa na njih otokih še napasti ni mogel. Nasproti ti so pokončali ladijeve in pomorsko kupčijo evropskih držav in naposled združeno francosko in špansko vojno ladijeve pri rtu Trafalgaru (1805; † Nelson) popolnoma uničili. Sedaj so sami Angleži po morji gospodovali ter Francozom in Hollandcem vzeli večino njih prekomorskih naselin. — Da bi te neugnane sovražnike oslabil in uničil, razglasil je l. 1806. v Berlinu tako zvano celinsko zaprtijo. S to je vsem od sebe zavisnim državam prepovedal vsaktero kupčijo z Angleži. V Tilži ste temu razglasu pristopili tudi Rusija in Prusija.

Napoleonova vojska na pyrenejskem polotoku

(1808—1813).

Portugalski so od l. 1640. vladali zanikarni kralji iz rodovine Braganza (Alfonz VI. ni znal ne čitati ne pisati). Za Jožefa I. († 1777) je izvrstni minister, kaj olikani Pombal, prestvaril kraljestvo; le škoda, da so se vse njegove brezozirne preuredbe po smrti kralja Jožefa zatrle. Ker poslej portugalski kralj ni hotel pristopiti celinski zaprtiji, vzel mu je Napoleon siloma deželo (1807; kraljeva rodovina z zakladi je ušla v Brazilijo).

Špansko je za kraljev iz bourbonskega rodu (1700 do sedanjega časa) tudi le malo napredovalo, razmerno še naj bolj za Karla III. († 1788), ki je s kaj razsvetljenimi možmi preuredil kraljestvo ter zboljšal stanje španskega naroda. Tudi njegovih preuredb se je poslej le malo ohranilo. Napoleon je španskega kralja Karla IV. in njegovega sina Ferdinanda VII. po zvijači ugrabil, prisilil oba, da sta se španski kroni odpovedala, ter je kraljestvo svojemu bratu Jožefu podaril; pri tej priliki je njegov svak Joachim Murat dobil kraljestvo neapolsko.

Toliko nasilje je silno razdražilo Špance; kar zgrabili so za orožje zoper Napoleonove vojske, ki so imele novemu kralju Jožefu vse kraljestvo pridobiti. V tej krvavi borbi so Špance podpirali tudi

Angleži (Wellington), ki so bili Francoze iz Portugalske kmalu pregnali. V velikih bitkah se Španci dolgo niso mogli meriti s Francozi (razen slavne zmage pri Baylenu in junaške brambe trdnjave Saragoze), a temveč so sovražniku škodila njih mala vojaška krđela, ktera so mej drugimi tudi domoljubni duhovniki in menihi vodili. Zoper te navdušene narodne čete niso mogli nič opraviti Francozje (ne Napoleon sam, ne njega najspretniši vojskovodi: Soult, Massena, Marmont, Junot i. d.). Ko je Napoleon (zarad vojne z Avstrijanci 1809 in z Rusi 1812) zmanjšal svojo vojsko v Španski, potkel je lord Wellington Marmonta pri Salamanki (1812), Jourdana pa pri Vittorii (1813); vsled tega so vsi Francozje se morali umakniti iz Španske. Ubežal je tudi kralj Jožef in naslednje leto (1814) se je kralj Ferdinand VII. vrnil iz francoske ječe na prestol v Madrid.

Avstrijska vojska zoper Napoleona I. (1809).

Hudo je bil Napoleon ponižal Avstrijsko cesarstvo; pa to ni obupalo, ampak se je vedno pripravljalo, da bi se o ugodni priliki znova merilo s sovražnikom in si pridobilo prejšnjo politično veljavo. V ta namen je nadvojvoda Karl prestrojil avstrijsko vojsko, uredil občno deželno brambo in trojno založno armado. Tudi domoljubni Tirolci, nezadovoljni z bavarsko vlado, so se na skrivnem pripravljali za vojsko.

Ko se je vojska vnela, uprli so se res Tirolci (Andrej Hofer, Haspinger in Speckbacher) ter nagloma bavarske čete pregnali iz dežele. Zaman pa je Avstrija klicala Nemce k orožju. Nemški knezi so nasproti svoja krđela zjediniili s francoskimi zoper Avstrijo. S tem je Napoleon pregnal nadvojvodo Karla iz Bavarske ter je drugič posedel Dunaj. V tem je Karl okrepil svojo vojsko ter z njo prišel na Moravsko polje. Ko je prišel Napoleon prek Donave, premagal ga je junaški Karl v dvodnevni krvavi bitki pri Aspernu in Esslingenu (21. in 22. maja 1809). Tako je bil prvokrat premagan francoski silovitež, premagan od avstrijske vojske, ktere hlabrost je Napoleon pri tej priliki očitno priznal.

Ker je Napoleon svojo vojsko okrepil in pomnožil hitreje nego Karl (temu brat Jovan iz Italije v dolgem ovinku prek Ogerske ni o pravem času prišel na pomoč, Napoleonu pa je podkralj Evgenij Beauharnais po premi poti iz Italije pripeljal mnogobrojne čete), šel je drugikrat prek Donave ter je zmagal pri Wagramu. Vsled tega pobitja je cesar Franc sklenil mir na Dunaji (Schönbrunn, 1809). V tem je Bavarski odstopil Salzburg in kos Gorenje Avstrije, vojvodstvu varšavskemu za hodno Galicijo s Krakovom, Ru-

siji del vzhodne Galicije, Napoleonu pa Kranjsko, okrožje Beljaško, Goriško, Istros Trstom in zahodno Hrvatsko (iz teh dežel in iz Dalmacije in Dubrovnika je ustanovil Napoleon kraljestvo sedmerih pokrajin ilirskih).

Tužna je bila osoda Tirolske. Junaški Tirolei so trikrat pregnali Bavarce in Francoze iz dežele. Ko pa je Napoleon sklenil mir, napadel jih je od treh stranij ter kmalu ukrotil. Na to sta Haspinger in Speckbacher o pravem času se rešila, Andrej Hofer pa je skušal še svojo rojstveno dolino braniti sovražnikov. Ko mu je to izpodletelo, zbežal je v neko planinsko kočo; pa neki zanikarnej ga je izdal Francozom. Ti so ga ugrabili ter peljali v Mantovo, kjer so ga vkljubo prošnjam avstrijskega dvora na smrt obsodili in ustrelili. Tirolsko je Napoleon razdelil mej 3 dežele: južni del je združil z Italijo, vzhodni z ilirskim kraljestvom, severni pa je ostal Bavarcem.

Napoleon I. na vrhunci svoje sile (1810—1812).

Za zadnje vojske zoper Avstrijo je Napoleon papežu Piju VII. vzela cerkveno državo ter jo združil z Italijo (in sicer zato, ker papež ni hotel pristopiti celinski zaprtiji; 1809). Naslednje leto je vzela bratu Ludviku kraljestvo Holandsko ter je združil s Francijo; tej je tudi kmalu potem priklenil vso severozahodno Nemčijo (Ljubek, Hamburg, Bremen, Oldenburg i. t. d.), dalje kos Švajce (kanton Wallis) in Etrursko kraljestvo. Francosko cesarstvo je sedaj štel 130 departementov in Napoleon je neposredne ali pa posredne gospodoval vsej Evropi od Ljubeka ob Baltškem morji do Krfa v Jonskem morji. Vse se je klanjalo silovitemu cesarju. Njega notranje vladarstvo pa je postajalo vedno bolj samosilsko.

Da bi tej mogočni oblasti pridobil več bliščobe in lastnega dediča, ločil se je od žene Jožefine Beauharnaisove ter se slovesno poročil z Marijo Ludviko, hčerjo avstrijskega cesarja Franca I. (1810). Ta mu je drugo leto porodila sina, kateremu je dal ime Napoleon (II.) in naslov „kralj rimski.“

Napoleonova vojska in nesreča v Rusih (1812).

Nenasitna gospodljivost gnala je Napoleona v vojsko zoper Ruse. Tem je po smrti Katarine II. (1796) caroval nje sin Pavel († 1801), ki se je bil druge zavezne vojske zoper Francoze vdeležil. Njemu je nasledoval starejši sin Aleksander I. (1801—1825), ki se je l. 1805. in l. 1807. zoper Napoleona vojskoval in in v miru v Tilži prusko kraljestvo rešil popolnega pogina. Poslej

je bil ž njim v prijateljski zavezi, dokler se ni zaradi Oldenburga in zaradi celinske zaprtije ž njim popolnoma razprl.

Po raznih pripravah je Napoleon z velikansko vojsko (nad 600.000 mož: Francozov, Špancev, Portugalcev, Nemcev in Prusov, Hollandcev, Avstrijancev, Italijanov, Švajcarjev; in 12.000 topov) prekoračil mejno reko Nemen ter je nenadoma hitro prodiral proti vzhodu v osrčje ruske države. Rusi so imeli komaj 200.000 mož (Barclay de Tolly) ter se pred Napoleonom vedno umikali, prebivalce v stran odganjali, hrano in krmo pa človeška bivališča pokončavali in vse okrajine upustoševali. Prvikrat so se Napoleonu ustavili pri Smolensku, poslej pa pri Borodini na Moskvi (Kutuzov). V tej krvavi bitki je padlo nad 70.000 mož, a tudi to ni vojske odločilo; Rusi so se v najlepšem redu prek Moskve umaknili. Napoleon je sredi septembra posedel zapuščeno Moskvo, matuško rusko, ter s tem došel do prekreta svoje sreče.

V mnogoljudnem imovitem mestu je nameraval silovitež prezimovati, potem spomladi vojsko nadaljevati ter caru Aleksandru mir narekati. Pa kaj se je zgodilo? Mestni poveljnik grof Rostopčin je ukazal prebivalcem sveto mesto zapustiti in na raznih krajih zapaliti, komaj so se bili Francozje nastanili. Silno zaslepeni Napoleon se je še celi mesec mudil v razvalinah požganega mesta ter se nadejal, da bodo Rusi ž njim mir sklenili. Sledkar je sprevidel, kako so ga Rusi prevarili, ter se je odpravil prek upustošenih pokrajin nazaj proti zahodu. Na tem strašnem potu je poginila vsa njegova vojska. Silno pomanjkanje živeža za ljudi in živali, izvenredno rana in kaj huda zima (-28° R.) in neprestano napadanje od strani ruskih kozakov so jo večinoma pokončali; in po strašni nezgodi na Berezini (konci novembra) skrčila se je na malo tisoč mož. Te je kmalu potem zapustil Napoleon ter na saneh hitel v Pariz. Tako so Rusi sami pretresli Napoleonovo oblast.

Vojske za osvoboditev izpod Napoleonovega jarma (1813—1814).

Napoleonova nesreča v Rusih je osrčila vse podjarmljene narode in ponižane vladarje. Najprej se je pruski kralj Friderik Viljem III., čegar državo in vojsko sta Stein in Gneisenau prestvarila, zavezal z Rusi; kmalu so tem pritegnili še Angleži in Švedci; in začela se je občna vojska zoper francosko nasilje. Vender je siloviti Napoleon sprva še premagoval zaveznike (Lützen in Budišin v maju 1813) ter jih potisnil do Odre. Da bi pomnožil vojsko, privolil jim je v premirje in v shod v Pragi. Ker tu Na-

pooleon ni hotel ničesa odjenjati, pridružil se je tudi cesar Franc I. zaveznikom, ki so sedaj okoli 600.000 mož v treh vojskah pod orožjem imeli. Res je Napoleon sam še enkrat pri Draždanah zmagal, a njegovi podpoveljniki so bili povsodi tepeni (Holm, Grossbeeren, Denevic in na Katzbachu). Vsled tega se je umaknil v široko polje pri Lipskem, kjer so se tudi zavezniki združili in pod poveljništvom avstrijskega kneza Schwarzenberga od 16. do 18. oktobra 1813 francosko vojsko slavno premagali.

Vsled te slavne zmage se je razdrla rhenska zaveza nemških knezov, izginilo je kraljestvo westfalsko in Francozje so se umaknili na ono stran Rhena. Avstrijci so hitro vzeli Napoleonu Ilirijo in Tirole, na severji pa zavezniki Holandsko; celó Švedje so se polastili danske Norvegije (ker Danci niso hoteli Napoleona zapustiti), v južni Italiji pa je neapolitanski kralj Murat potegnil z zavezniki, da bi svoje kraljestvo ohranil.

A vkljubo temu razpadanju svoje oblasti gospodljivi Napoleon ni sprejel kaj ugodnega miru, ktereга so mu zavezniki ponujali (Rhen, Alpe in Pyrenaeji naj bi Francijo mejili). Zato so zavezniki šli prek Rhena v Francijo (januar 1814) ter drli nad Pariz. Pri tej priliki je Napoleon znova pokazal svojo izvenredno vojskovodsko spretnost ter zaveznike celo večkrat premagal; sledkar so opešale njegove sile in zavezniki so konci sušca 1814 uže bili v Parizu.

V Parizu je v teh okolščinah starešinstvo (vodil jo je neznačajni Talleyrand) prevzelo začasno oblast, odstavilo Napoleona ter Bourbonca Ludvika XVIII. (brata nesrečnega Ludvika XVI.) poklicalo na kraljev prestol. Ta je z zavezniki sklenil prvi pariški mir (konci maja 1814.), po katerem je Francija bila na meje od l. 1792. skrčena. Napoleon se je bil uže poprej v Fontainebleau-u odpovedal vladarstvu; za to je ohranil naziv cesar ter dobil otok Elbo v last in 2 milijona frankov letnine iz francoske denarnice; njega žena Marija Ludvika je dobila vojvodstvo Parmsko.

Dunajski shod in Napoleon I. drugikrat cesar francoski.

1. Napoleon se vrne z Elbe; drugi mir pariški. Po prvem pariškem miru so se zbrali vladarji in državniki na Dunaji, da bi Evropo znova uredili. Ko je Napoleon izvedel njih razprtije, vrnil se je z Elbe na Francosko (1. marca 1815). Radostno so ga sprejeli vojščaki in narod; Ludvik XVIII. je moral ubežati iz dežale in uže 20. sušca je Napoleon slovesno zasel cesarski prestol v Parizu. Sedaj so se zbrani vladarji in državniki naglo pogodili ter Napoleona

kot sovražnika in razdiralca evropskega miru preklicali. Nemudoma so šle zavezne vojske nad njega. Napoleon jim je naglo drl naproti ter je Blücherja pri Lignyi v Belgiji premagal. Mesec pozneje pa je njega angleški poveljnik Wellington pri Waterloo (18. junija 1815) pobil toli popolnem, da je Napoleon ubežal v Pariz, zopet se odpovedal oblasti ter šel v Rochefort, da bi se v Ameriko odpeljal. A Angleži so mu zagradili pot ter ga vjeli. Po sklepu zbranih vladarjev so ga odpeljali na mali otok sv. Helene, kjer je l. 1821. umrl. Njega ostanke so l. 1840. Francozje slovesno prenesli v Pantheon v Parizu.

Ko so zavezniki prišli drugikrat v glavno francosko mesto, sklenili so z Ludvikom XVIII. drugi mir pariški. Po tem miru je Francija dobila meje od l. 1789. ter je morala 700 milijonov frankov vojne odškodnine plačati.

2. **Dunajski shod** (1. novembra 1814 do 5. junija 1819) je uravnal evropske državne razmere tako-le:

Avstrija je zopet dobila Lombardijo, Benečijo (to za izgubljeno Belgijo), ilirsko kraljestvo (razven Jonskih otokov), Salzburg, Tirole in nekaj prejšnjih poljskih posestev.

Prusija je dobila Poznanj, Gdansko, švedsko Pomorjansko z Rujano, pokrajino Sæsko in razne pokrajine ob Rhenu. — V Nemcih je postala nemška zaveza 38terih samostalnih držav (34 knezov in 4 svobodna mesta); skupne zadeve opravlja zavezni zbor v Frankfurtu na Menu, kateremu poslanec avstrijskega cesarja predseduje.

Rusija je dobila večino velikega vojvodstva varšavskega (kot poljsko kraljestvo). Krakovo z malo okolico so proglasili za republiko.

Velika Britanija je obdržala razne francoske in hollandske naseline, potem še Helgoland, Malto in pokroviteljstvo nad Jonskimi otoki.

Holland in Belgija sta bila združena v kraljestvo Nizozemsko (rodovina oranska). Dansko je Švedom (ki so bili Napoleonovega maršala Bernadotta za kraljeviča oklicali) odstopila Norveško ter zato dobila Lauenburg.

Švajca je dobila 3 kantone (vseh 22) in novo zvezno ustavo; priznali so jej tudi večno neutralnost. Portugal, Španija, Sardinija (ta je bila z Genovo povečana) Toskana, Modena, cerkvena država in kraljestvo obeh Sicilij (tu seveda stoprv po nesrečni vstaji Murata) so dobile stare meje in nekdanje vladarje.

Da bi te državne razmere ohranili, sklenili so Franc I., Aleksander I. in Friderik Viljem III. „sveto zavezo“ ter obljubili, da bodo svoje države po zapovedih sv. evangelija kot očetje vladali ter se pri vsakej priliki mej seboj podpirali. Tej sveti zavezi pristopile so kmalu vse druge evropske države (razen angleške in cerkvene države).

Kratek pregled zgodovine od 1815 — 1886.

Francosko.

V Franciji je vladal dobrsrečni kralj Ludvik XVIII. (1815—1824), ki je dal državi ustávo ter pristopil k sveti zavezi. Notranji mir so kalile nasprotne stranke (kraljevci, republikanci in bonapartovci) za njega in njegovega brata naslednika Karla X (1825—1830). Ker je ta hlepel po neomejeni oblasti, izgubil je vkljubo srečni prisvojitvi Algiera (1830) po tako zvanem julijskem prevratu prestol. Umrli je na tujem v Gorici.

Ustanovitev Belgijske države. Belgijani so bili silno nezadovoljni, da so jih bili v dunajskem shodu s Hollandci združili v Nizozemsko kraljestvo. Vsled julijskega prevrata osrčili so se ter v avgustu 1830 odpovedali Hollandu. Z angleško pomočjo zadobili so nezavisnost, sklicali samostalno državo ter si izbrali koburškega princa Leopolda (I. 1831—1855) za kralja. Za tega in njegovega sina in naslednika Leopolda II. (od 1865 do sedaj) je Belgija vsestransko močno napredovala.

V Franciji je bil Ludvik Filip (1830—1848) iz orleanske vrste bourbonskega rodu za kralja izvoljen. A kmalu je izgubil udanost francoskega naroda ter je bil vkljubo zmagoslavnim vojskam v severni Afriki (Abdel Kader) po svečanskem prevratu (1848) s prestola pregnan. Nato so Parižani Francijo oklicali za republiko ter Ludvika Napoleona (sina nekdanjega hollandskega kralja Ludvika) za predsednika izbrali. Ta je čez 3 leta zatrl republiko ter siloma ustanovil

drugo francosko cesarstvo (1852—1870). Da bi se na prestolu utrdil, skušal je cesar Napoleon III. Franciji pridobiti prejšnjo veljavo mej evropskimi državami. Zato se je srečno vojskoval zoper Ruse (krimska vojska) in s Sardinci zoper Avstrijo (1859; pridobil si Savojsko in Nizzo), dvakrat tudi srečno s Kitajci, — naposled pa kaj nesrečno z Mejikanci in Nemci (1870). Ko je bil v tej vojski pri Sedanu vjet, odstavili so Francozje njega in njegov rod ter oklicali tretjo francosko republiko, ki se je do današnjega časa ohranila. Vodi jo izvoljen predsednik (prvi Thiers, drugi Mac Mahon in sedaj uže na drugih 7 let izbran Grevy).

Velika Britanija in Irsko.

Po smrti Jurija III. je prišel njegov sin Jurij IV. (1820—1830) na prestol. Zjedinjeno kraljestvo je močno napredovalo in l. 1829. odpravilo glasoviti zakon o prisegi (s tem so katoliki

zadobili državno ravnopravnost z drugimi verniki). Juriju IV. je nasledoval mlajši brat Viljem IV. (1830—1837), ki je pre naredil volilni red za državni zbor (1832) ter l. 1833. odpravil sužništvo v angleških nasebinah. Kupčija in obrtnija ste se za njega zelo razcvetli; še bolj ste pa napredovali za njegove naslednice sedanje kraljice Viktorije (od l. 1837). Zunanja oblast se je močno razširila in okrepila (Viktorija, cesarica indijska 1876); notranji razvitek so pa najbolj pospeševali John Cobden, Robert Peel in Viljem Gladstone.

Špansko.

Ferdinad VII. (1814—1833) je prišel po neizmernih žrtvah španskega naroda na kraljev prestol svojih pradedov. Ta zanikarni kralj je odpravil vse ustavne svoboščine v Špancih, preklical sališki zakon o podedovanji prestola ter znova vpeljal staro dedinsko pravo kastilsko, po katerem ženske vladajočega kralja imajo prednost pred stransko moško vrsto. To je po njegovi smrti povzročilo sedemletno vojsko (1833—1844) Karlistov (Don Carlos) zoper kraljico Izabelo (1833—1868).

Odpad ameriških nasebin od španskega kraljestva. Kratkovidni španski vladarji so tekom stoletij silno tlačili in izsesavali nasebine v Ameriki. Ker jim tudi Ferdinand VII. ni hotel priznati najmanjših pravic, uprle so se ter ustanovile stamostalne republikanske države: Mejiko, republike v srednji Ameriki, Kolumbija (Nova Granada), Venezuela, Peru, Bolivija, Chile, Argentina, Uruguaj in Paraguaj. Zaman so bili vsi napor španske vlade, da bi jih znova podvrgli, in to tem menj, ker so Angleži in Zjedinjene države na skrivnem in očitno podpirali upornike zoper Špance. — V Mejiki je bil cesar Napoleon III. siloma ustanovill cesarstvo (avstrijski nadvojvoda Maksimilijan), ki se je pa le malo časa ohranilo (1864—1867).

Zanikarno kraljico Izabelo so l. 1868. pregnali ter za malo časa kraljeviča Amadeja posadili na prestol. Ko se je ta odpovedal, oklicali so republiko, pa tudi republika (Castelar) se ni mogla ohraniti in l. 1874. so Alfonza XII. izvolili za kralja. Ta je uredil po notranji vojski hudo razdrto državo. Po njegovi rani smrti 1885 vlada njega vdova kraljica Kristina za nedoraslega svojega otroka.

Portugalsko kraljestvo.

Portugalski kralj Jovan VI. († 1826) je bil pred Francozi bežal v Brazilijo ter se tudi po pregnanji Francozov iz dežele ni vrnil v Evropo. Kar so se l. 1820. Portugalci uprli ter prisilili kralja, da je prišel iz Amerike v Portugal. To je pa zopet Brazilijance toli razdražilo, da so se odpovedali portugalski nadoblasti, ustanovili samostalno cesarstvo ter don Pedro, starejšega kraljevega sina, posadili na brazilski prestol. Od tega časa ste obe državi ločeni.

Italija.

Italijani niso bili prav nič zadovoljni z državnimi naredbami, ktere je dunajski shod na njih poluotoku ustanovil. Neprestano so se napenjali, da bi jih odpravili in skupno državo ustanovili. Posebno hudo je bilo to prevratno gibanje l. 1848. in 1849., ker sta je sardinski kralj Karl Albert (1831—1849) in sprva tudi papež Pij IX. (1846—1879) podpirala. Italski prevratniki so hoteli Avstriji vzeti Lombardijo in Benečijo. A ni se jim posrečilo. Cesarski maršal, 82 letni grof Radecki je krvavo zavrnil sardinskega kralja pri Sv. Luciji (6. maja 1848) ter ga poslej pri Kustoci (25. julija in Volti (27. julija) toli zdatno potolkel, da je Karl Albert nagloma moral premirja prositi. Ko pa je poslej ponovil vojsko, prekoračil je Radecki reko Ticino (20. marca 1849) ter je Lahe pri Mortari in Novari popolnoma pobil. Ves potr in obupan se je Karl Albert odpovedal kroni, katero je njegov sin Viktor Emanuel (1849—1878) prevzel. Ta je sklenil mir z Avstrijo ter jej plačal primerno odškodnino. Ker so se tudi Benetke kmalu udale, bila je znova ustanovljena avstrijska oblast v Italiji.

Jožef Venceslav grof Radecki je z 18. letom stopil v cesarsko vojsko ter se je uže v bojih zoper Napoleona I. (zlasti pri Lipskem) močno odlikoval. Kot poveljnik cesarske vojske je vedno zmagoval ter tudi skrbel za vojake, ki so ga kot pravega očeta ljubili. Ko je Radecki 1858 v 90. letu svojega življenja umrl, žalovala je vsa Avstrija za njim, pred vsem pa je žaloval cesar Franc Jožef I., ki je nepozabnemu svojemu maršalu zares cesarski pogreb napravil. Položili so junaka k večnemu počitku pri Wetzdorfu blizu Tullna (Heldenberg).

Ker sami Lahi niso mogli spodriniti avstrijske oblasti in zjediniti Italije, zavezal se je Viktor Emanuel (Cavour) s francoskim cesarjem Napoleonom III. Združena sta l. 1859. premagala Avstrijance pri Magenti in Solferinu. Vsled tega odstopila je Avstrija Lombardijo in samostalni knezi so izginili iz Toskanske, Modenske in Parmске. Ker so kmalu potem Sardinci papežu vzeli večino cerkvene države, Bourboncem pa kraljestvo obeh Sicilij (Garibaldi), sklical je Viktor Emanuel zastopnike vseh dežel v italijanski državni zbor ter je proglasil italijansko kraljestvo.

L. 1866. so se Lahi zavezali s Prusi. V vojski zoper Avstrijo jih je nadvojvoda Albreht, sin preslavnega vojskovoda Karla, pri Kustoci popolnoma potolkel, admiral Tegetthof pa je pri dalmatinskem otoku Visu premagal italijansko ladijevje. A vkljebu tema zmagama je Avstrija vsled druge nezgode Italiji odstopila Benečijo. Ker so za nemško-francoske vojske dobili Lahi tudi zadnjo papeževo pokrajino in mesto Rim, bila je tem potom zedinjena vsa Italija. Po smrti Viktorja Emanuela (1878) vlada kraljestvu njega sin Humbert.

Avstrija in Nemčija.

V Avstriji je do l. 1835. vladal cesar Franc I., po njegovi smrti pa starejši sin Ferdinand I. (Dobrotljivi, 1835—1848) po načelih, ktera je državni kancelar knez Metternich vsled svete zaveze po vseh evropskih deželah najodločniše zastopal. Ko je leta 1846. pretresel krvav upor vse poljske dežele, zadušile so ga sosedne države; pri tej priliki je Avstrija pridobila republiko Krakov. Veča nevarnost je Avstriji pretela vsled svečanskega prevrata v Franciji. Upri so se celó Dunajčanje: Metternich je odstopil in proglašila se je ustava. Ogerska in Lombardo-Beneška ste se pa kar popolnoma hoteli odtrgati od Avstrije. Sredi hude vojske z uporniki se je cesar Ferdinand v Olomuci odpovedal kroni (2. dec. 1848, † 1875), ktero je njega mladi bratič, sedanji cesar Franc Jožef I. prevzel ter naposled upornike povsod ukrotil. Na Ogerskem je uporne Madjare (Košut) ugnal cesarski vojskovod Windischgrätz (z Jelačičem in Paskevičem) in general Hainau je ostro strahoval najhujše rovarje in najbolj krive prevratnike (Košut z nekterimi voditelji je bil rano ubežal prek turške meje). Potem je do l. 1859. (italijanska vojska) vladal mir po Avstriji, ki je tvarno in duševno vsestransko napredovala.

V Nemčiji narod tudi nikakor ni bil zadovoljen z državnimi naredbami dunajskega shoda. Po raznih poskusih so l. 1848. in 1849. namerovali Nemci odpraviti nemško zavezo in zjediniti državo; te cesarsko krono so ponudili pruskemu kralju Frideriku Viljemu IV. (1840—1861), ki je pa ni hotel sprejeti. Ker je povsodi prevladovala sila, povrnil se je v Nemčijo mir in z mirom vse prejšnje državne naprave.

Razpor mej Avstrijo in Prusijo ter avstrijsko-prusko-italijanska vojska (1866). Od italijanske vojske (1859) se je bil močno poostril stari razpor mej Avstrijo in Prusijo. Avstrija bila bi rada okrepila Nemčijo pod svojim voditeljstvom, temu pa se je upirala Pruska, kjer je bil l. 1861. Viljem I. na prestol prišel. Pruski prebrisani in brezozirni minister Bismarck pa je neprestano delal na to, da bi Avstrijo iz Nemčije izpodrinil ter to pod voditeljstvom pruskega kralja zjedinitil. To nasprotje mej obema državama je l. 1866. porodilo vojsko. Njej zunanji povod sta bila l. 1864. Dancem v vojski vzeta Schleswig in Holstein, o katerih končni osodi se velemoči niste mogli zjediniti. — V tej vojski je Avstrija popolnoma potolkla Italijo, prusko zaveznico, a

podlegla je pri Sadovi ali Kraljičnem gradcu (Benedek; 3. julija 1866) ter sklenila s Prusi mir v Pragi. Vsled tega se je ločila iz nemške zaveze ter privolila v preuravnavo in jedinstvo Nemčije z močno povečano Prusijo na čelu, Benečijo pa je odstopila Italiji.

Nemško-francoska vojska (1870—1871). Ošabni Napoleon je prepozno sprevidel, kolika nevarnost njegovemu presilju v Evropi preti od povečane Prusije in zjedinjene Nemčije. Da bi svojo veljavo utrdil, zahteval je Franciji imenitne pokrajine belgijske in nemške. Ker mu Prusi (Bismarck) niso v to privolili, začel je l. 1870. krvavo vojsko zoper zedinjeno Nemčijo. Po strahovitem pobitju (Weissenburg, Wörth, Metz) moral se je pri Sedanu s premagano vojsko udati. In v Parizu so oklicali zopet republiko (sept. 1870). A kolikor zeló so se Francozje (Gambetta) tudi napenjali in navduševali, premočnega sovražnika niso mogli več premagati. Ta jim je vzel premočne vzhodne trdnjave (Metz, Strassburg i. d.), potolkel ali premagal jim je vse vojske in sledkar prisilil Pariz, da se je udal (1871). Popolnoma upehana je francoska republika (Thiers) sklenila premirje in poslej mir v Frankobrodu: Nemcem je odstopila Alzacijo in Lotaringijo ter jim plačala 5000 milijonov frankov vojne odškodnine. — Mej vojsko so zedinjeni nemški knezi oklicali pruskega kralja Viljema I. za nemškega cesarja z dedinsko pravico (18. januarija 1871). — V tej vojski je tudi francoska posadka zapustila Rim in Italijani so sedaj nagloma vzeli papežu večno mesto ter je za stališče in središče italijanskemu kraljestvu oklicali.

Notranje razmere avstrijskega cesarstva od l. 1859. Cesar Franc Jožef I. je l. 1860. z oktobersko diplomom cesarstvo proglasil za ustavno državo, kterej ustavo je februarški patent (1861) določil. To so šesteri osnovni zakoni od 21. decembra 1867 nekaj pre naredili in dalje razvili in sicer na dualistični podlogi. In ta je sedaj veljavna ustava „avstrijsko-ogerske monarhije“; po njej je cesarstvo razdvojeno na dve enakopravni polovici (avstrijska in ogerska država), ki imate vsaka zase posebno ustavo in upravo. Razne naprave, naredbe in zakoni močno pospešujejo šolstvo, kmetijstvo, obrtnijstvo in kupčijo, pa tudi umetnosti in znanosti. Ta vsestranski duševni in tvarni napredek avstrijskih dežel in narodov se je najočitniše pokazal na velikanski svetovni razstavi na Dunaji (1873) in na poznejših razstavah v Monakovem in v Parizu.

Turška in Ruska.

Turčija je od nesrečnih vojská z Avstrijo neprestano padala (slabotni sultani, nevestni in nespretni ministri, pogubna

uprava, siloviti janičarji) in v 19. stoletji še hitreje nego poprej. Močno so jo pretresali krvavi upori raznih paš ali namestnikov (n. pr. v Arbaniji in Aegyptu) še bolj pa upori srbskega in grškega naroda.

Srbje (Črni Jurij in Miloš Obrenović) so se l. 1804. uprli zoper krvoločne Turke ter se po dolgoletni vojski osvobodili in ustanovili srbsko kneževino (1816). — Leta 1821. uprli so se **Grki** zoper silovite Turke. V strašnem boji so se Grki res junško branili (Missolonghi, 1826) ter so vkljubo Metternichovi politiki po vsej Evropi nahajali obilo sočutja in podpore. Vsled te navdušenosti za uporne Grke se je tudi zjediniło rusko, angleško in francosko ladijevje ter je pri Navarinu (1827) uničilo turško brodovje. Ker tudi ta poguba ni omečila sultana, napovedala mu je razkačena Rusija vojsko.

Ruska je od začetka 19. stoletja močno napredovala. Caroval jej je sprva Aleksander I. († 1825), potem pa njega brat Nikolaj I. (1825—1855), ki je bil l. 1831. upor v Poljakih krvavo zatrl. Ta car se je tudi potegnil za pravoslavne sovornike Grke ter v krvavi vojski (1828—1829) sultana premagal (Dibič Zabalkanski zmaga pri Šumenu ter dere prek Balkana) in k miru v Adrijanopolji (1829) prisilil. Ta mir je osvobodil Grke, ki so l. 1832. kraljestvo oklicali ter krono bavarskemu Otonu izročili. Ko so tega l. 1862. pregnali, izvolili so kraljem danskega princa, ki z imenom Jurij I. še sedaj povečani Grški kraljuje.

Krimska vojska (1854—1856). Ruska se je za cara Nikolaja I. vsled notranjih prenaredb in obširnih pridobitev toli močno okrepila, da je car ponovil nakane Katarine II. ter mislil turško oblast v Evropi popolnoma uničiti. V ta namen je začel l. 1854. vojsko zoper Turke. Ker je pa sredi vojske umrl (1855) in je Turška našla močna zaveznika, Francoza in Angleža, ki sta Ruse na poluotoku Krimu nekoliko premagovala (Inkerman, Črnaja in vzetje Sebastopolja), sklenil je Nikolajev sin in naslednik Aleksander II. (1855—1881) s sovražniki neugoden mir v Parizu (1856). Vsled tega ste se nekaj pozneje podonavski kneževini Moldavija in Valahija združili z imenom Romunska ter si pridobili neko večo samostalnost. (Sprva knez Kuza, za tem pa Karl iz hohenzollerske rodovine.)

Po krimski vojski je car Aleksander II. močno prestvaril svojo državo ter nje duševni in tvarni razvitek pospeševal (ceste, železnice, kupčijo in obrtnijo); zategadelj je tudi odpravil nevoljstvo kmetovskega stanu. Predrugáčil je razne naredbe v poljskem kraljestvu ter skušal pridobiti nezadovoljne Poljake. A ti so se leta 1863. uprli zoper rusko vladarstvo, tako da jih je car moral siloma ukrotiti. Ker je Turška neprestano slabela in so jo krvavi upori hudo tlačeni kristijanov pogostoma pretresali, nameraval je car ponoviti staroruske nakane zoper mohamedansko oblast. Siloviti

upori v Hercegovini, Bosni in Bulgariji in krvava vojska mej Turki in Srbi in Črnogorci so povzročili

rusko-turško vojsko (1877—1878). Turki so se sicer hrabro branili (Osman v Plevni), a vkljuba temu so jih junaški Rusi na azijskem in evropskem bojišči popolnoma potolkli, prekoračili so Balkanske gore in pridrli do Carigrada. V tej stiski je sultan Abdul Hamid (od l. 1876. do sedanjega časa) sklenil s carom mir v Sv. Štefanu blizo Carigrada. To pogodbo je shod pooblaščenec evropskih velevlastij v Berlinu močno predrugačil. Po tej novi pogodbi je

1. Ruska dobila od Turčije kos Armenije, od Romunske pa Besarabijo;

2. Črna gora (knez Nikica od 1860), Srbska (knez Milan od l. 1868.) in Romunska (knez Karl) so postale nezavisne ter so dobile nekaj turške zemlje (Romunska vso Dobrudšo);

3. Severna Bolgarska je postala samostalna kneževina (knez Aleksander I. Battenberg od leta 1879.; 640 Mm² in 2 milijona ljudij); Južna Bolgarska pa z imenom Vzhodna Rumelija (360 Mm² in 830.000 ljudij) ostane kot posebna pokrajina turška, katero pa krščanski namestnik vlada.

4. Avstrija dobi Spuž v južni Dalmaciji ter pravico posesti in upravljati Bosno in Hercegovino.

5. Grški so obljubili na severni meji nekaj turških pokrajin.

Avstrijanci posedejo Bosno in Hercegovino (1878). Nadpoveljnik cesarski vojski Filipovič je s Hrvatske in Slavonske prodiral v Bosno, po krvavih bojih ukrotil uporne bosenske mohamedance ter se naposled polastil glavnega mesta Sarajeva. Jovanović, drugi cesarski poveljnik, prodiral je z Dalmacije v Hercegovino ter jo nagloma pomiril.

Mej berolinskim shodom so Angleži v skrivni pogodbi od Turkov dobili otok Cyper, poslej so pa velevlasti Grški razširile meje v južni Arbaniji (Epirus) in Thessaliji (1880). Leta 1881. ste se Srbska in Romunska proglasili za kraljestvo. Ko je bil ruski car Aleksander II., Osvoboditelj, strahovito ubit, prevzel je carstvo njega sin Aleksander III. (od leta 1881.). Ta se je z avstrijskim in nemškim vladarjem združil v tako zvano zavezo treh cesarjev, ki občno politiko evropskih držav doslej uspešno vodi in mir ohranuje. To se je najočitniše pokazalo pri zadnji zmešnjavi na Balkanskem polotoku. Južna Bulgarija je pregnala turškega namestnika ter se je s Severno Bulgarijo zjediniła v jedno državo (1885). In to jedinstvo je Bolgarska kaj pogumno branila in srečno ohranila vseh nepremišljenih napadov od preširnih Srbov.

Notranja vojska v Zjedinjenih državah Severne Amerike (1861—1865).

Zjedinjene države v Severni Ameriki so se kaj hitro množile in razširjale mej Atlantskim in velikim morjem (po pogodbah, nakupu in vojskah). Prebivalstvo se jim je silno hitro množilo (tudi po priselnikih iz Evrope) in notranja sila jim je neprestano rasla. Kar se je l. 1861. zarad sužništva v njih vnela huda notranja vojska mej severninimi državami brez sužnikov in južnimi s sužniki (1861—1865). Sprva je bila podoba, da se bode velikanska država razdrla, da bodo južne zavezne države zmagale in sužništvo ohranile. A tekom vojske so se okrepile severne države, premagale južne uporne pokrajine ter ohranile poprejšnjo jedinstvo (predsednik Linkoln, general Grant). Vsled te končne zmage odpravili so sužništvo po vseh državah, potem zaprečili Napoleonu nakane v Mejiki in od istega časa vsestransko silno napredujejo.

Omika za tretje dobe.

Verstvo. Za katoliško cerkev posebno imeniten je bil vesoljni cerkveni zbor vatikanski (1869/1870), ki je nezmotljivost sv. očeta v verskih in nravstvenih stvareh proglasil. Vsled tega sklepa so se tako zvaní stari katoliki ol vesoljne cerkve odcepili. L. 1834. je bil ustanovljen red usmiljenih bratov in usmiljenih sester za oskrbovanje bolnikov.

Državne razmere. Skoro vse samovladarske države so sedaj ustavné, le v Ruski, Turški in Bolgarski imajo vladarji še neomejeno oblast; Francija in Švajca ste pa republiki.

Znanosti zlasti realne za te dobe neprenehoma močno napredujejo. Posebno so se odlikovali v zvezdoznanstvu: Laplace, Leveriere in Littrow (Avstrijanec); v fiziki: Faraday in Tyndall, Fresnel in Arago; v ločbarstvu Švedec Berzelius in Liebig; v prirodoznanstvu Buch, Lyell zlasti pa K. Darwin; v matematiki: Lagrange, Monge in Gauss; v zdraviloznanstvu pa Čehi Purkyně, Rokitansky, Škoda, potem Hyrtl. Nasledek velikega razvitka realnih znanostij pa je bil velikanski napredek kmetijstva, obrtnijstva, in trgovstva. Stephenson je izumel parovoz (železnice), Fulton parnike (Avstrijanec Resel pa vijake), Morse dalekopis, Edison telefon, Murdock svečavo s plinom i. t. d.

Na novo se je razvilo primerjajoče jezikoznanstvo, ki je zlasti narstaršo zgodovino narodov močno pojasnilo. Najimenitniši jezikoznanci so: Slovenec Miklošič, Ernest Renan, Maks Müller in V. Whitney. — Zgodovinoznanstvo se je tudi pri vseh narodih močno razvilo. Mej Avstrijanci so se najbolj odlikovali Palacki, Gindely, Arneth, Majlath. — Za zemljepisje so največ storili Angleži in Rusi, potem pa Francozi in Nemci. Avstrijanca Payer in Weyprecht, Livingstone, Stanley so kaj slavni najditelji prej nepoznanih dežel.

Narodno slovstvo se je posebno razvilo v Francozih (Viktor Hugo, Beranger in Lamartin), v Angležih (Byron, Scott, Dickens), v Nemcih (Schiller, Göthe, Grillparzer, Halm, Anastasius Grün, Lenau, Körner), v Poljaki (Mickievič), v Rusih (Lermontov, Puškin, Turgenjev), v Čehih (Kolar, Čelakovski), v Slovencih (Vodnik, Preširen, S. Jenko, Boris Miran, Jurčič, Gregorčič) i. t. d.

Umetnosti. Stavbarstvo za te dobe ni izumelo nobenega novega zloga, a bolj pazno je ogledovalo in premišljevalo prejšnje zloge ter vsled tega mnogo zares vzglednih staveb ustvarilo. Na to je v Avstriji naj več vplival B. Semper. Premnogo izvrstnih stavbarjev pa je zlasti v Beči postavilo mnogo krasnih staveb po klasičnem, gotskem in preporodnem zlogu. Ti mojstri so: van der Nüll in Siccardsburg (arzenal in gledališče za opere), Semper, Schmidt (akademični gimnazij, dunajska mestna hiša), Ferstel (Obljubljeno cerkev — Votivkirche, muzej za umetnost in obrtnost, vseučilišče v Beči; Lloydova palača v Trstu), Hansen (vseučilišče v Athenah, poslopje za državni zbor v Beči), Avg. Weber (umetniški dom v Beči), Hasenauer.

V kiparstvu so se najbolj odlikovali Italijan Canova (Theus in nagrobnik nadvojv. Kristine v Beči), Danec Thorwaldson, Schwanthaler in Avstrijanci: Zauner (Jožef II.), Schaller (And. Hoffer), Fernkorn (nadvojv. Karl na konji), Gasser, Zumbusch in Tilgner.

Zelo imenitni slikarji so Francozi in Belgijanci (Vernet, Delaroche, Gallait), Nemci (Overbeck, Kaulbach, Piloty), Čehi (Zeleny, Čermak, Brožík), Slovenci (Wolf, brata Šubica), Poljak Matejko, Oger Munkaczy in nemški Avstrijanci (Rohl, Blaas, Canon, Defregger, Schwind, zlasti pa Makart). — Močno so napredovali tudi bakrorez, jeklorez in lesorez. Avstrijanec Alojz Senefelder je izumel kamenopis in tisk z oljenimi bojami.

Glasbarstvo so se posebno gojili L. Beethoven († v Beči 1827), Schubert († 1828), Weber, List, Ernst, Goldmark, pa Nemca Mendelssohn-Bartholdy in R. Wagner.

Povrstni zgodovinski pregled.

Prva doba.

- 1492. Krištof Kolumb najde Ameriko. † 1506.
- 1493—1519. Cesar Maksimilijan I.
- 1498. Vasco da Gama najde morsko pot v Indijo.
- 1500. Portugalec Kabral najde Brazilijo.
- 1509—1547. Henrik VIII., reformator angleški.
- 1515—1547. Franc I. kralj francoski.
- 1517. Martin Luter začne novo vero oznanovati.
- 1519—1556. Cesar Karl V., kralj španski (1516—1556).
- 1519—1521. Ferdinand Cortez osvoji Mejiko.

- 1519—1522. Magelhaens potuje krog zemlje.
1521. M. Luter v državnem zboru v Wormsu.
1521—1526. Prva vojska mej Karlom V. in Francem I.
1523—1560. Gustav Wasa, kralj švedski, vpelje luteranstvo.
1525. Bitka pri Paviji; kmetske vstaje v Nemcih.
1526. Bitka pri Mohači; Ferdinand I. ustanovi avstrijsko-ogersko monarhijo.
1527—1529. Druga vojska mej Karlom V. in Francem I.
1529. Soliman oblega Dunaj.
1530. Državni zbor v Augsburgu (augsturška veroizpoved).
1530. Karl V. izroči vitezom sv. Janeza Malto in Gozzo.
1531. Schmalkaldska zaveza; Zwingli † v bitki pri Kappelu.
1534. Ig. Loyola ustanovi red očetov jezuitov. Papež Pavel III. ga pa potrdi leta 1843.
1535. Karl V. se srečno bojuje z Mohamedanci v Tuniziji.
1536—1538. Tretja vojska mej Karlom V. in Francem I.
1542—1568. Marija Stuartska, kraljica škotska.
1542—1544. Četrta vojska mej Karlom V. in Francem I.
1543—1563. Občni cerkveni zbor tridentinski.
1546—1547. Schmalkaldska vojska. Karl V. zmaga pri Mühlbergu.
1547—1559. Henrik II., kralj francoski.
1555. Verski mir augsburški.
1556—1564. Ferdinand I., cesar nemški; 1522—1564, vladar avstrijski.
1556—1598. Filip II., kralj španski.
1558—1603. Elizabeta, kraljica angleška.
1564. J. Kalvin, krivoverec † v Genevi, kjer vlada od 1541—1564.
1564—1576. Maksimilijan II., cesar nemški.
1566. Nikolaj Zrinij brani Siget; Solejman in Zrinij †.
1568. Alba da ugrabiti, obsoditi in usmrtiti Egmonta in Horna.
1571. Don Juan d'Austria pobije Turke pri Lepantu.
1572. Jagelovci izmró. Poljsko postane izborno kraljestvo.
1572. Noč sv. Jarneja ali krvavo svatovanje v Parizu.
1574—1589. Henrik III., zadnji valoiski kralj francoski.
1576—1612. Rudolf II., cesar nemški, podpiratelj umetnostij in znanostiji
1579. Utrehtska unija sedmerih nizozemskih pokrajin.
1581—1640. Portugalsko pod špansko oblastjo.
1587. Elizabeta da usmrtiti Marijo Stuartsko.
1588. Pogin nepremagljive armade španske (Medina Sidonija).
1589—1610. Henrik IV., prvi bourbonski kralj francoski.

1598. Razglas (edikt) nanteski prizna kalvincem ravnopravnost.
1598. Rurikovci izmró na ruskem prestolu. Boris Godunov.
1598—1621. Filip III., kralj španski.
1603—1625 Jakob I. stuartski kralj veliko-britanski.
1606. Nadvojvoda Matija sklene mir s Turki v Sitvi Toroku.
1608. Protestanti sklenejo unijo v Nemcih. Liebenska pogodba.
1609. Katoliki sklenejo ligo v Nemcih. Veličanstveno pismo.
1610—1642. Ludvik XIII., kralj francoski; Marija Medicejska.
1612—1619. Matija, cesar nemški; kardinal Klezel.
1613—1762. Romanoviči na ruskem prestolu. Mihael Romanov.
1618—1648. Tridesetletna vojska. Matija Thurn.
1619—1637. Ferdinand II., nemški cesar in avstrijski vladar.
1620. Bitka na Beligori. Protireformacija v Čehih.
1621—1665. Filip IV., kralj španski.
1625—1642. Kardinal Richelieu, vsemogočni minister francoski.
1625—1629. Danska vojska; mir v Ljubeku (1629).
1626. Wallenstein premaga Mansfelda pri Desavi, Tilly pa Kristijana IV. pri Lutru am Barenbergu.
1629—1635. Švedska vojska. Gustav Adolf pride na Nemško.
1631. Tilly vzame Devin (Magdeburg) in je pobit pri Breitenfeldu.
1632. Tilly †; bitka pri Lützeniu, Gustav Adolf †.
1634. Wallenstein je umorjen v Hebu; bitka pri Nördlingenu.
1635. Izbornik saski se v Pragi pomiri s cesarjem.
1635—1648. Švedsko-Francoska vojska.
1637—1657. Ferdinand III., cesar nemški in vladar avstrijski.
1640. Portugalci se osvobode španske sile. Rod Braganza.
1640—1688. Friderik Viljem, veliki izbornik brandenburški.
1643—1715. Ludvik XIV., mogočni kralj francoski.
1643—1661. Kardinal Mazarin, mogočni minister francoski.
1648. Westfalski mir v Monasteru in Osnabrücku konča 30 letno vojsko.

Druga doba.

1649. Karl I., drugi stuartski kralj velikobritanski, je umorjen.
1649—1660. Velika Britanija z Irsko je republikanska država.
1653—1658. Oliver Cromwell, pokrovitelj velikobritanske republike.
1654. Kristina se odpove švedski kroni. Karl Gustav iz Zweibrückena.
1658—1705. Leopold I., nemški cesar in avstrijski vladar.
1660—1685. Karl II., predzadnji kralj velikobritanski iz stuartskega rodu.

- 1661—1683. Colbert, imenitni francoski minister.
1664. Montecuculi pobije Turke pri sv. Gothardu; mir v Vasvaru.
- 1666—1668. Prva roparska vojska Ludvika XIV.; mir v Aachenu.
- 1672—1678. Druga roparska vojska Ludvika; mir v Nymwegenu.
- 1680—1684. Ludvikove reunije; 20 letno premirje z Leopoldom I.
1683. Turki pred Dunajem; J. Sobieski; turška vojska (1683—1699).
1685. Preklic razglasa nantskega. Jakob II., kralj velikobritanski.
1687. Ogersko postane dedinsko kraljestvo za moške Habsburgovce.
- 1688—1697. Tretja roparska vojska; mir v Ryswicku.
- 1689—1702. Viljem III. Oranski, kralj velikobritanski.
- 1689—1725. Peter I. Veliki, car ruski. (Sofija, Ivan).
1697. Evgen Savojski pobije Turke pri Senti.
- 1697—1718. Karl XII., kralj švedski (severni Aleksander).
1699. Mir v Karlovcih mej Turki in cesarjem Leopoldom I.
- 1700—1721. Severna vojska mej Švedi in Danci, Rusi in Poljaki.
1701. Ustanovitev pruskega kraljestva; Fridrik I. (1701—1713).
- 1701—1714. Nasledstvena vojska španska.
1703. Ustanovitev Petrograda, novega stolišča ruskega.
1704. Evgen in Marlborough zmagata pri Hochstädtu.
1705. Leopold I. †; cesar Jožef I. (1705—1711).
1707. Karl XII. sklene z Avgustom II. mir v Altrandstädtu.
1706. Evgen zmaga pri Turinu, Marlborough pri Ramilliesu.
1708. Evgen in Marlborough zmagata pri Oudenardeu.
1708. Rusi premagajo Karla XII. pri Pultavi.
1709. Evgen in Marlborough zmagata pri Malplaquetu.
1711. Car Peter Veliki, zajet na Prutu, sklene mir s Turki.
- 1711—1740. Karl VI., cesar nemški in vladar avstrijski.
- 1713—1740. Friderik Viljem I., kralj pruski.
1713. Mir utrehtski; pragmatična sankcija; 1724 slovesno oklicana.
1714. Mir v Rastädtu in Badenu; Hannoverci na prestolu angleškem.
- 1715—1774. Ludvik XV., kralj francoski.
- 1716—1718. Karlova I. vojska s Turki; mir v Požarovici (1718).
- 1733—1738. Prestolna vojska poljska; mir dunajski (1738).
1738. Franc Štefan Lotarinški postane veliki vojvoda toskanski.
- 1740—1780. Marija Terezija, vladarica avstrijska.
- 1740—1786. Friderik II., kralj pruski.
- 1740—1748. Nasledstvena vojska avstrijska; mir aachenski (1748).
- 1740—1742. Prva sleska vojska; mir berolinski (1742).
- 1744—1745. Druga sleska vojska; mir draždanski (1745).

- 1745—1765. Franc I. (Štefan), cesar nemški.
1756—1763. Sedemletna ali 3. sleska vojska; mir hubertsburški (1763.)
1757. Daun zmaga pri Kolinu, vojaški red Marije Terezije.
1758. Rusi pobiti pri Zorndorfu; Daun zmaga pri Hochkirchenu.
1759. Avstrijanci zmagajo pri Kunnersdorfu in Maxenu.
1762—1796. Katarina II., carinja ruska, severna Semiramida.
1765—1790. Jožef II., cesar nemški.
1768—1779. Anglež Janez Cook potuje trikrat krog zemlje.
1768—1774. Prva vojska carinje Katarine zeper Turke.
1769. Napoleon I (Bonaparte) porojen v Ajaccii na Korsiki.
1772. Prva delitev Poljske mej Prusijo, Rusijo in Avstrijo.
1773. Papež Klement XIV. odpravi red očetov jezuitov.
1774—1792. Ludvik XVI., kralj francoski († 1793).
1775. Marija Terezija dobi Bukovinsko.
1776—1783. Vojska za svobodo severoameriških naselbin.
1780—1790. Cesar Jožef II., avstrijski vladar.
1787—1792. Druga vojska carinje Katarine s Turki.

Tretja doba.

1789. Začetek francoske revolucije (prevrata).
1789—1791. Ustavodajna narodna skupščina.
1790—1792. Leopold II., cesar nemški in vladar avstrijski.
1791—1792. Zakonodajna narodna skupščina.
1792—1706. Franc II., zadnji cesar nemški († 1835).
1792—1804. Francoska je republikanska država.
1792—1795. Narodni konvent.
1792—1795. Prva vojska zaveznikov zoper Francijo.
1792. Dumouriez zmaga Avstrijance pri Jemappesu.
1793. Ludvik XVI. umorjen; Avstrijanci zmagajo pri Neerwindenu;
2. delitev Poljske mej Ruse in Pruse.
1794. Francozje zmagajo pri Fleurusu in posedejo Belgijo.
1795. Zadnja delitev Poljske mej Rusko, Prusko in Avstrijo; mir bazilski.
1795—1799. Direktorij vlada francoski republiki.
1796. Nadvojvoda Karl zmaga pri Ambergu in Würzburgu.
1796—1797. Napoleon Bonaparte zmaga pri Montenotteu, Millesimu in Lodiji; vzame Mantovo; mir v Campo Formiji; cisalpinska republika.
1797—1840. Friderik Viljem III., kralj pruski.

- 1797—1799. Napoleon gre v Aegypet, vzame Malto, zmaga pri piramidah; Nelson pokonča francosko ladijevje pri Abukiru; Napoleon zmaga Turke pri Abukiru.
1798. Rimska in helvetska republika.
- 1799—1802. Druga vojska zaveznikov zoper Francijo.
1799. Neapel postane republika partenopska; odstranitev direktorija. Napoleon prvi konzul.
1800. Napoleon zmaga pri Marengi, Moreau pri Hohenlindenu.
1801. Mir lunevilleski mej Francijo in Avstrijo.
1804. Napoleon se proglasi za cesarja francoskega.
1804. Cesar Franc I. proglasi Avstrijo za dedinsko cesarstvo.
1805. Tretja vojska zaveznikov zoper Francijo; bitka pri Trafalgaru in pri Slavkovem (Austerlici); mir požunski.
1806. Razpad nemškega cesarstva; ustanovitev zaveze rhenske.
- 1806—1807. Četrta vojska zaveznikov zoper Francijo.
1809. Nadvojvoda Karl zmaga Napoleona pri Aspernu, premagan pa je pri Wagramu. Mir dunajski.
1810. Napoleon se loči od Ježefine ter se oženi z Marijo Ludviko.
- 1811—1824. Španske naselbine v Ameriki se osvobodé španskega jarma.
1812. Napoleonova vojska na Ruskem pogine.
1813. Vojska za osvobojenje izpod Napoleonovega jarma. Zavezniki zmagajo pri Lipskem.
1814. Napoleon, povsodi pobit, se odpove cesarstvu ter gre na Elbo. Bourbonovci se vrnejo na prestol francoski; prvi mir pariški.
- 1814—1815. Shod evropskih vladarjev in državnikov na Dunaji.
1815. Napoleon se vrne v Francijo; bitka pri Waterlou; drugi pariški mir; sveta zaveza. Napoleon gre na otok sv. Helene, † 1821.
1821. Grki vstanejo zoper turško nasilstvo.
- 1825—1855. Nikolaj I., car ruski.
1827. Angleži, Francozi in Rusi uničijo turške ladije pri Navar nu.
- 1828—1829. Rusko-turška vojska. Dibič zmaga pri Šumenu.
1830. Bourbonovci pregnani iz Francije. Ludvik Filip Orleanski, kralj francoski. Ustanovitev belgijskega in grškega kraljestva.
- 1835—1848. Ferdinand I., Dobrotljivi, cesar avstrijski.
- 1837 do sedanjega časa. Victoria, kraljica britanska.
1846. Vstaja gališka. Krakovo združeno z Avstrijo.
1848. Francoska revolucija v meseci juliji. Druga francoska republika
- 1748 do sedanjega časa. Franc Franc Jožef I., cesar avstrijski.
1848. Radecki zmaga pri Custozzi, 1849 pri Novari. Uporni Madjarji se udajo pri Vilagoši.

1851. Cesar Franc Jožef prekliče ustavo avstrijskega cesarstva.
1852. Ludvik Napoleon III. ustanovi drugo francosko cesarstvo.
1852—1856. Krimsko vojska. Mir pariški (1856).
1855. Cesar Franc Jožef sklenu konkordat s papežem Pijem IX.
1859. Italijansko-francosko-avstrijska vojska; mir zürichski.
1859—1861. Sardinija se razširi; ustanovitev italskega kraljestva.
1860. Avstrija postane po oktoberski diplomi ustavno cesarstvo.
1861. Cesar Franc Jožef I. proglasi februarsko ustavo,
1861—1865. Notranja vojska v Združenih državah S. Amerike.
1864—1867. Nadvojvoda Maksimilijan, cesar mejiškanski.
1866. Prusko-italsko-avstrijska vojska. Prusi zmagajo pri Kraljičnem gradcu, Avstrijanci pa pri Custozi in Visu. Mir praški.
1867. Ustanovitev dualizma v Avstriji; decemberska ustava.
1869. Občni cerkveni zbor v Vatikanu.
1870. Nemško-francoska vojska. Francozi povsodi poraženi. Napoleon III. vjet pri Sedanu. Francoska tretja republika.
1871. Nemčija dedinsko cesarstvo pruskih Hohenzollercev; sklenu mir s Francijo v Frankfurtu na Menu.
1873. Svetovna razstava na Dunaji; borsni polom.
1875. Vstaja Bosnjakov in Hercegovincev zoper turško nasilstvo.
1876. Črnogorska in Srbska vojska zoper Turke.
1877—1878. Rusko-turška vojska. Mir v sv. Štefanu.
1878. Avstrijanci se vsled Berlinskega shoda po krvavih bojih polasté Bosne in Hercegovine. To leto † † Pij IX. in Viktor Emanuel.
1881. Car Aleksander II. umorjen. Naslednik Aleksander III.
1881. 17. julija cesarjev manifest združi vojaško krajino s Hrvaško.
1882. Upor v Aegyptu. Angleži bombardirajo Aleksandrijo.
1883. 12.—17. julija Cesar obiše Kranjsko o šestoletnici.
1885. Severna in Južna Bulgarska se združite.

KAZALO.

	Stran.
Obseg in razdelitev zgodovine novega veka	3

Prva doba.

Od najdbe Amerike do westfalskega miru (1492—1648).

Ktere dežele so Španci v Ameriki našli in osvojili?	3
Portugalske najdbe in osvojitbe	6
Hollandske, angleške in francoske najdbe in naselbine	7
Nasledki zemljepisnih najdeb	7
Maksimilijan I., nemški cesar in avstrijski vladar (1497—1519)	8
Karl V. (1519—1556). Začetek in prvi razvitek verskega razkola	10
Ferdinand I., ustanovitelj avstrijsko-ogerske monarhije	13
Karlove vojske s Francem I. in z Mohamedanci v Afriki	15
Karl V. in luteranstvo od leta 1532. do leta 1555	16
Karlova zadnja leta in smrt	17
Reformacija v Švajci. Razširitev nove vere po Evropi	18
Občni cerkveni zbor in ustanovitev reda jezuitskega	18
Nemčija in Avstrija (1567—1612)	19
Špansko za habsburških vladarjev	21
Francosko kraljestvo	23
Angleško in Irsko za časa Tudorcev (1485—1603)	25
Tridesetletna vojska (1618—1648)	28
Omika za prve dobe	34

Druga doba.

Od westfalskega miru do francoskega prevrata (1648—1789).

Presilje francoskega kraljestva za Ludvika XIV. (1643—1715)	36
Leopold I., nemško-avstrijski vladar (1658—1705)	40
Velika Britanija in Irsko	42
Nasledstvena vojska španska (1701—1714)	43
Severno-evropske države	45
Severna vojska (1701—1721)	46
Cesar Karl VI. (1711—1740)	48
Cesarica Marija Terezija (1740—1780)	49
Cesar Ježef II., avstrijski vladar (1780—1790)	54

Cesar Leopold II. (1790—1792)	55
Fridrik II., kralj pruski (1740—1786)	56
Velika Britanija za hannoverskih kraljev	57
Omika za druge dobe	58

Tretja doba.

Od francoskega prevrata do sedanjega časa (1789—1886).

Vzroki francoskega prevrata	60
Ustavodavna narodna skupščina (1789—1791)	62
Zakonodavna skupščina (1791—1792)	63
Francoska republika (1792—1804)	64
Narodni konvent (1792—1792)	64
Prva vojska zaveznikov zoper francoske prevratnike	66
Napoleonova vojska v Aegyptu (1798—1799)	67
Francoska republika pod direktorijem ali voditeljstvom	68
Druga vojska zaveznikov zoper francosko republiko	69
Napoleon, prvi konzul francoske republike	70
Napoleon I., cesar francoski (1804—1815)	70
Tretja vojska zaveznikov zoper Francijo (1805)	70
Četrta vojska zaveznikov zoper Francijo	71
Napoleonova vojska na pyrenaejskem polotoku	72
Avstrijska vojska zoper Napoleona (1809)	73
Napoleon na vrhunci svoje sile (1810—1812)	74
Napoleonova vojska in nesreča v Rusih (1812)	74
Vojske za osvoboditev izpod Napoleonovega jarma (1813—1814)	75
Dunajski shod in Napoleon drugikrat cesar francoski	76

Kratek pregled zgodovine od 1815—1886.

Francosko	78
Velika Britanija in Irsko	78
Špansko	79
Portugalsko kraljestvo	79
Italija	80
Avstrija in Nemčija	81
Turška in Ruska	82
Notranja vojska v Zjedinjenih državah Severne Amerike	85
Omika tretje dobe	85
Povrstni zgodovinski pregled	86

